

Teekens die ghy draegt an uwen hoet

Twee bijzondere laat-middeleeuwse pelgrimsinsignes van de opgraving Boterdiep-Ciboga

Hans van Gangelen en Klaas Helfrich

Inleiding

In de jaren zeventig van de vorige eeuw kwam het gebruik van de metaal-detector in zwang bij oudheidkundig bodemonderzoek door zowel professionele als amateur-archeologen. Dankzij dit hulpmiddel zijn sindsdien ook in de stad Groningen talrijke kleine metaalvondsten aan het licht gekomen. Hieronder bevinden zich diverse lood-tinnen pelgrimsinsignes uit de late middeleeuwen. Dit zijn religieuze draagtekens die destijds door de bedevaartgangers op hun hoed (afb. 1), mantel of reistas werden bevestigd. In de tekst van het Brugse toneelstuk *Tspil van den Bergh* uit vermoedelijk het tweede decennium van de 16e eeuw vraagt een man aan een bedevaartganger naar de herkomst van diens pelgrimsinsignes die hij aanduidt met *de teekens die ghy draegt an uwen hoet*. Getuige het antwoord heeft de pelgrim een lange reis achter de rug: “*Van tHelich Bloet, van onser Vrouwen, van Synte Nyclaeus, Ic hebbe te Rome ghesien den paeus*”¹. Hiermee zijn volgens Koldewij achtereenvolgens bedevaartinsignes bedoeld uit Wilsnack in Duitsland, een niet nader aangeduid Maria-bedevaartsoord, Bari in Italië of Saint-Nicolas-de-Port in Frankrijk en tenslotte Rome².

Afb. 1. Bedevaartganger met diverse pelgrimsinsignes op zijn hoed. Herkenbaar zijn het *Dreihostien*-insigne uit Wilsnack (middenboven), een op perkament of leer geschilderde afbeelding van het *Vera Icon* uit Rome (middenonder) en een insigne in de vorm van een reliekbuste van een bisschop (tweede van rechts), waarschijnlijk voorstellend Thomas Becket uit Cambridge. Detail van een schilderij uit circa 1444 van Hans Bornemann. Collectie: Sankt-Nicolaikirche, Lüneburg (Duitsland).
Foto: Maik Ondra, collectie Gemeindebüro Sankt-Nicolai, Lüneburg.

1. Koldewij 2006, 9.
2. *Ibidem*.

Dit artikel gaat over in de stad Groningen gevonden lood-tinnen pelgrimsinsignes waarbij twee ervan, afkomstig uit de bedevaartplaatsen Maastricht en Mont-Sainte-Odile (Franse Elzas), nader zullen worden belicht vanwege hun zeldzaamheid. Beide draagtekens zijn gevonden op de Ciboga-locatie aan het Boterdiep oostzijde waar medio 2009 in opdracht van de gemeente Groningen een grootschalige opgraving is gerealiseerd door ARC bv te Groningen. Allereerst zal echter worden stilgestaan bij de cultuurhistorische achtergrond van de pelgrimsinsignes, gevolgd door beknopte informatie over Groningen als bedevaartcentrum en Groningers op pelgrimage naar elders gelegen bedevaartplaatsen. Het artikel wordt afgesloten met een bijlage waarin een overzicht wordt gegeven van – voor zover ons bekend – alle tot op heden (peildatum 1 juli 2010) in de stad Groningen gevonden lood-tinnen pelgrimsinsignes (tabel 1).

Pelgrimage in de late middeleeuwen

In het christendom van de late middeleeuwen speelde heiligenverering een grote rol. Heiligen werden in het dagelijks leven via gebeden aangeroepen voor het bieden van directe hulp bij het voorkomen of beteugelen van demonische dreiging, oorlogshandelingen, natuurrampen, ziekten of andere soorten van tegenspoed. Ook bad men tot heiligen met als doel hen te laten bemiddelen tussen de mens en God bij het Laatste Oordeel (voorspraakfunctie).

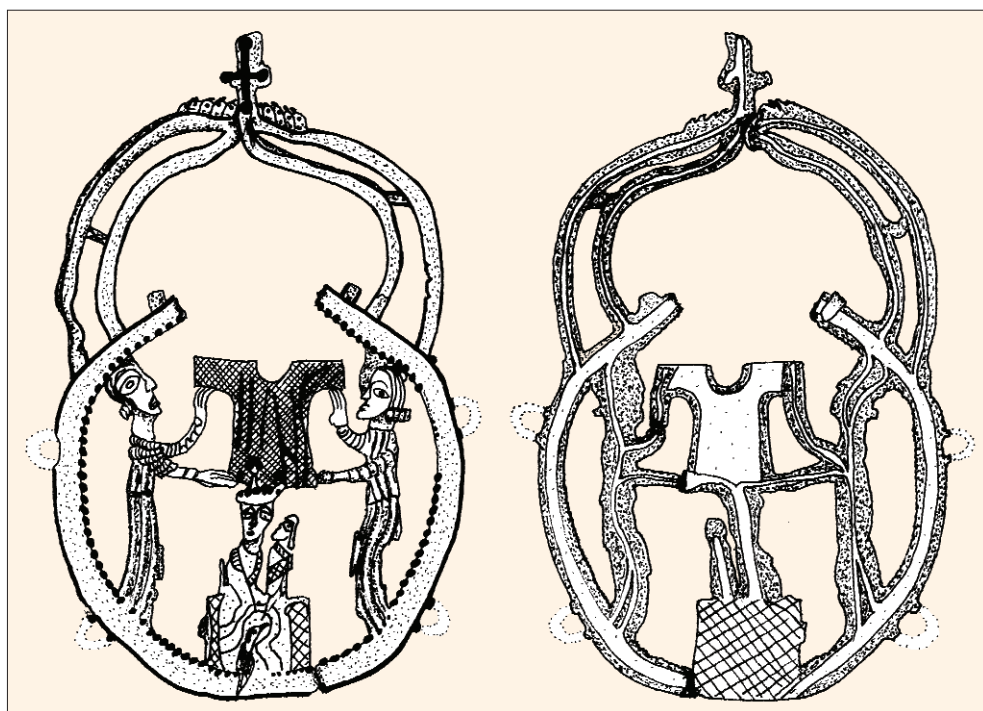

Afb. 2. Reliekarm van Sint-Thomas, zilver, gedeeltelijk verguld, gedecoreerd met edelstenen en halfedelstenen, hoogte: 71 cm, datering: vóór 1451. Collectie: Schatkamer Sint-Servaaskerk, Maastricht.
Foto: F. Mennens, collectie: Stichting Schatkamer Sint-Servaas, Maastricht.

Daarnaast maakten velen tijdens hun leven één of meerdere pelgrimsreizen naar nabije of verder weg gelegen bedevaartplaatsen. Deze cultuslocaties betroffen onder meer de plaatsen waar Jezus en de vele heiligen hadden geleefd of waren begraven. Delen van hun stoffelijke overblijfselen, veelal in de vorm van stukjes botmateriaal, raakten als begeerde cultusobjecten verspreid over de gehele toenmalige christelijke wereld om als relieken vereerd te worden (afb. 2)³. Zeer geliefd waren ook de relieken die het Heilig Bloed van Christus zouden bevatten.

Men geloofde dat in genoemde relieken de geestkracht (*virtus*) van de betreffende heiligen besloten lag en eeuwen na hun dood nog steeds werkzaam was. Bij het zien van de relieken of van de reliekhouders waarin zij waren opgeborgen, was er sprake van een direct contact tussen de gelovige en de betreffende heilige. Dit contact werd nog intenser beleefd als de relik of reliekhouders met de hand kon worden aangeraakt of gekust. Waar mogelijk brachten de bedevaartgangers ook de door hen ter plaatse gekochte pelgrimsinsignes in aanraking met het cultusobject zodat de heilige kracht op deze tekens overgedragen werd.

Behalve de stoffelijke overblijfselen van de heiligen zelf konden ook voorwerpen die met hen in aanraking zouden zijn geweest tijdens hun leven object van bedevaart en verering zijn. Populaire relieken waren bijvoorbeeld stukjes hout die fragmenten zouden zijn van het Heilig Kruis waaraan Christus was gestorven.

Afb. 3. Voor- en achterzijde van een pelgrimsinsigne uit Aken, zogenaamd spiegelinsigne (spiegeltje ontbreekt). Afgebeeld is de toning van de *tunica* van Maria door twee geestelijken; daaronder een afbeelding van een tronende Maria met het kind Jezus. Bodenvondst Groningen, lood-tin-legering, hoogte: 8,8 cm, datering: 1400-1500. Collectie: gemeente Groningen, Dienst RO/EZ (opgraving Boterdiep-Ciboga, vondstnr. 1242). Tekening: Henk Nieuwenhuizen, collectie: Dienst RO/EZ. Schaal 1:1.

3. Met dank aan de Stichting Schatkamer Sint-Servaas te Maastricht voor het gratis beschikbaar stellen van afb. 2 bij dit artikel. Voor informatie over relikverering in de middeleeuwen, zie onder meer: Van Os 2000.

Hiervan waren er echter zoveel in omloop dat hieruit gemakkelijk meerdere kruisen kunnen worden samengesteld. Een ander voorbeeld is het in Aken bewaard hemd (*tunica*) van Maria, dat tijdens de zevenjaarlijkse toningen in het openbaar grote hoeveelheden pelgrims op de been bracht. Door de massale toestroom tijdens dergelijke hoogtijdagen werd het onmogelijk om de ter plaatse gekochte pelgrimsinsignes in aanraking te brengen met het cultusobject. In Aken bedacht men in de eerste helft van de 15e eeuw hiervoor een oplossing: het spiegelinsigne. Met behulp van in de insignes verwerkte kleine spiegeltes kon de heilige werking van de getoonde relieken ook van een afstand toch nog worden opgevangen en ingesloten. In Groningen is bij het archeologisch onderzoek aan het Boterdiep een dergelijk lood-tinnen spiegelinsigne uit Aken gevonden (afb. 3)⁴.

Als mirakelen aan de wieg stonden van het ontstaan van een religieuze cultuslocatie, worden zij wel met de term ‘ontstaanswonderen’ aangeduid⁵. Bekend zijn onder meer de mirakelen waarbij gewijde hosties brand of ander onheil ongeschonden hebben doorstaan. In Nederland genoot in dit opzicht met name Amsterdam grote bekendheid als sacramentsbedevaartplaats vanwege de in 1345 ontstane legende over een in het vuur gegooide, gewijde hostie die op miraculeuze wijze ongeschonden was gebleven. De Stille Omgang ter herinnering aan dit wonder wordt nog steeds jaarlijks gehouden. In de provincie Groningen zijn sacramentswonderen bekend bij Helpman (Heilige of Hilge stede) en bij Solwerd⁶. Verderop in dit artikel zullen we nog nader ingaan op het ontstaanswonder dat aan de wieg heeft gestaan van de cultuslocatie Niedermünster, gelegen aan de voet van de Mont-Sainte-Odile, waarvan een op dit mirakel betrekking hebbend, zeldzaam pelgrimsinsigne in Groningen is teruggevonden.

Redenen om op bedevaart te gaan

De redenen om op eigen initiatief op pelgrimstocht te gaan, waren van velerlei aard. Sommigen maakten de pelgrimage op louter devotionele gronden ter verdieping en versterking van de eigen geloofsbeleving. Niet alleen de eindbestemming was daarbij van belang, maar zeker ook de loutering tijdens de lange en gevaarlijke reis zelf. Anderen ondernamen de tocht om voor zichzelf, dan wel voor een ander, de hulp van een specifieke heilige in te roepen of om juist te bedanken voor ervaren voorspoed of genezing.

Een belangrijke drijfveer voor de pelgrimages vormde ook het aspect van boetedoening tijdens het leven voor begane zonden en het bemachtigen van hieraan gekoppelde aflaten. Dankzij aflaten zou de tijd bekort worden die men na de dood in het vagevuur moest verblijven alvorens toegelaten te worden tot de hemel.

Een pelgrimage kon ook mede ondernomen worden om wat van de wereld te zien. Zo komen in het reisverslag van de Vlaamse ridder Jan van Berchem over zijn pelgrimstocht in de jaren 1495-1496 naar achtereenvolgens Rome, Palestina en Santiago de Compostela nauwelijks bespiegelingen van devotionele aard voor; de primair bij hem aanwezige wereldlijke reislust wordt kernachtig samengevat in de zinsnede: “*Soe avontuerden wij de pelgrimagie*”⁷.

4. Voor een goed vergelijkbaar, in 's-Hertogenbosch gevonden Akens spiegelinsigne, zie: Van Beuningen, Koldewij en Kicken 2001, 317 (afb. 1350).

5. Koldewij en De Kroon 2007.

6. Bakker en Van Schaik 1998, 15-17.

7. Tigelaar 2002.

Soms werd een pelgrimage gedwongen opgelegd door een profane of religieuze overheid en was er sprake van een strafbedevaart⁸. Er zijn geen documenten bekend die erop wijzen dat in Groningen strafbedevaarten als vonnis zijn uitgesproken. Wel weten we dat in 1495 een inwoner uit Kampen een strafbedevaart opgelegd heeft gekregen naar de cultuslocatie Heilige stede bij Helpman⁹.

Belangrijke bedevaartbestemmingen

Palestina (met name Jeruzalem) was verreweg de belangrijkste bedevaartbestemming; dit vanwege de connectie met Jezus en zijn heilige familie. Het waren vooral edelen, hoge geestelijken en rijke burgers, die zich deze reis financieel konden veroorloven. Een tweede belangrijke bedevaartplaats was Rome, met name vanwege de aanwezigheid van een aantal direct aan Jezus gerelateerde relikwieën waaronder de vermaarde zweetdoek van de heilige Veronica met daarop de afdruk van het Ware Gelaat van Christus (het *Vera Icon*). Daarnaast was Rome als bedevaartcentrum geliefd vanwege de apostelen Petrus (de eerste paus) en Paulus, die daar hebben geleefd en zijn overleden.

Een derde belangrijk einddoel van pelgrimage was Santiago de Compostela in Noord-Spanje. Hier zou volgens de overlevering het stoffelijk overschot van de apostel Jacobus de Meerdere zijn begraven. Als een bijzondere iconografische ontwikkeling kan in dit verband nog worden genoemd dat beeltenissen van deze heilige vanaf de 13e eeuw stevast het stereotype uiterlijk kregen van een bedevaartganger met op het hoofd een grote pelgrimshoed met brede, omgeslagen rand waarop als pelgrimsinsigne een kamschelp (*Pecten maximus L.*) is bevestigd, de zogenaamde jacobsschelp¹⁰. Op het terrein van de voormalige Sint-Walburgkerk te Groningen, gelegen op de locatie van het huidige Martinikerkhof, is bij opgravingen in de jaren vijftig van de vorige eeuw een laat-14e-eeuws fragment (het hoofd) van een zandstenen beeld van Jacobus de Meerdere als pelgrim teruggevonden met op zijn hoed een kamschelpvormig insigne (afb. 4)¹¹.

Afb. 4. Sint-Jacobus-de-Meerdere als pelgrim. Fragment van een door een onbekende kunstenaar gemaakt beeld van Baumberger zandsteen. Bodenvondst Groningen, hoogte: 8 cm, datering: late 14e eeuw. Collectie: Groninger Museum, Groningen (inv.nr. 1966-IV 1, opgraving Martinikerkhof, locatie voormalige Sint-Walburgkerk). Foto: Marten de Leeuw, Groninger Museum, Groningen.

8. Van Herwaarden 1978; Van Herwaarden 2010.

9. Bakker en Van Schaik 1998, 15.

10. Koldewij 2006, 96-107 (hoofdstuk 6: Jacobus, pelgrim naar zijn eigen graf).

11. Zie in dit verband ook: Bouvy 1973.

De pelgrimstochten naar Palestina, Rome en Santiago de Compostela werden de *peregrinationes maiores* (de grotere pelgrimages) genoemd. Daarnaast waren er verspreid over heel Europa nog duizenden andere, kleinere en grotere bedevaartplaatsen, die door de pelgrims onderweg werden aangedaan of als eindbestemming waren uitgekozen of opgelegd. Voor een overzicht van de bedevaartplaatsen in Nederland kan worden verwezen naar het standaardwerk van Margry en Caspers over dit onderwerp¹².

Standaard-pelgrimsuitrusting

Om de risico's tijdens de pelgrimage in te perken en onderweg aanspraak te kunnen maken op gratis verzorging en onderdak moest de pelgrim als zodanig herkenbaar zijn¹³. Op deze wijze ontwikkelde zich geleidelijk aan een standaarduitrusting¹⁴. Deze bestond uit een van stevige stof gemaakte pelgrimsmantel (*pelerina*), een grote, veelal vilten hoed met brede rand en een lange houten staf (*baculum*) met meestal twee bolvormige verdikkingen en een puntig uiteinde aan de onderzijde. Deze pelgrimsstaf diende primair ter ondersteuning bij het wandelen maar diende ook om zich onderweg te verdedigen tegen dreigend gevaar, bijvoorbeeld *om die honden mede of te weren*¹⁵. Vanwege het devotionele aspect van de pelgrimage werd de houten pelgrimsstaf ook wel geassocieerd met het Kruis van Christus en bood dan een religieus-moreel houvast. Tot de standaarduitrusting van de pelgrim behoorden verder nog een gebedssnoer, een leren reistas (*pera*) en een aan een riem of touw meegedragen veldfles van metaal, keramiek of gemaakt van een fleskalebas. Met name de staf en de reistas golden als de pelgrimsattributen bij uitstek en werden soms om die reden, tezamen met de bedevaartganger zelf, bij aanvang van de pelgrimage plechtig door de priester van de parochie gezegend.

Pelgrimsinsignes

Over pelgrimsinsignes is binnen Nederland met name veel gebundelde kennis aanwezig binnen de Stichting Middeleeuwse Religieuze en Profane Insignes (gevestigd te Langbroek)¹⁶ en Kunera, een onderzoeksproject van de Radboud Universiteit Nijmegen (faculteit der Letteren, afdeling Kunstgeschiedenis)¹⁷.

Pelgrimsinsignes dienden voor de bedevaartganger primair om het visuele beeld van de bezochte cultuslocatie vast te houden (souvenirfunctie). Voor zover bevestigd op de hoed, mantel of reistas hadden de insignes ook een functie als herkenningsteken voor anderen dat men met een devote pelgrim van doen had, die – in het kader van de Zeven werken van barmhartigheid – gastvrij tegemoet getreden diende te worden (afb. 5)¹⁸. Daarnaast fungeerden ze als onheil afwe-

12. Margry en Caspers 1997-2004; zie ook: internetsite www.meertens.knaw.nl, database Bedevaart en bedevaartplaatsen in Nederland.

13. Gaalman 1988, 8.

14. Voor de navolgende gegevens over de standaard-pelgrimsuitrusting is vooral gebruik gemaakt van: Koldewij 2006, 68-79 (hoofdstuk 4: De pelgrim, reiziger in Gods naam).

15. *Ibidem*, 73.

16. Zie internetsite: www.medievalbadges.org. Door genoemde stichting zijn twee standaardwerken gepubliceerd, waarin tezamen 2200 insignes zijn afgebeeld; zie hiervoor: Van Beuningen en Koldewij 1993; Van Beuningen, Koldewij en Kicken 2001. Een derde deel is in voorbereiding.

17. Zie internetsite: www.kunera.nl. Op deze site is een zeer uitgebreide database raadpleegbaar met meer dan 15.000 afbeeldingen van laat-middeleeuwse pelgrimsinsignes en aanverwante zaken.

18. Met dank aan Egge Knol, conservator archeologie, geschiedenis en oude kunst(nijverheid) van het Groninger Museum, die ons op het bestaan van dit schilderij opmerkzaam maakte.

Afb. 5a. Hollands stadsgezicht met op de voorgrond een groep bedevaartgangers, die gastvrij wordt onthaald door een burgerpaar. Schilderij van de (onbekende) Meester van Alkmaar uit 1504. Onderdeel van een reeks panelen die de Zeven werken van barmhartigheid verbeelden. Collectie: Rijksmuseum, Amsterdam (inv.nr. SK-A-2815/5). Foto: Rijksmuseum, Amsterdam.

Afb. 5b. Detail van het schilderij op afb. 5a. Bedevaartgangers met op hun hoed en mantel diverse pelgrimsinsignes. Herkenbaar zijn jacobsschelp-insignes en draagtekens in de vorm van twee gekruiste pelgrimsstafjes. De bedevaartganger in het midden draagt rechts op zijn hoed een insigne uit Rome in de vorm van een paar gekruiste sleutels (attribuut van Petrus), bekroond door een pauselijke tiara. Achter de pelgrims is Christus als toeschouwer afgebeeld.

rende amuletten. Om laatstgenoemde redenen werden pelgrimsinsignes ook wel meegegoten op kerkklokken¹⁹ en doopvonten of als bodem- of dekselmedaillon verwerkt in tinnen gebruiksvoorwerpen²⁰.

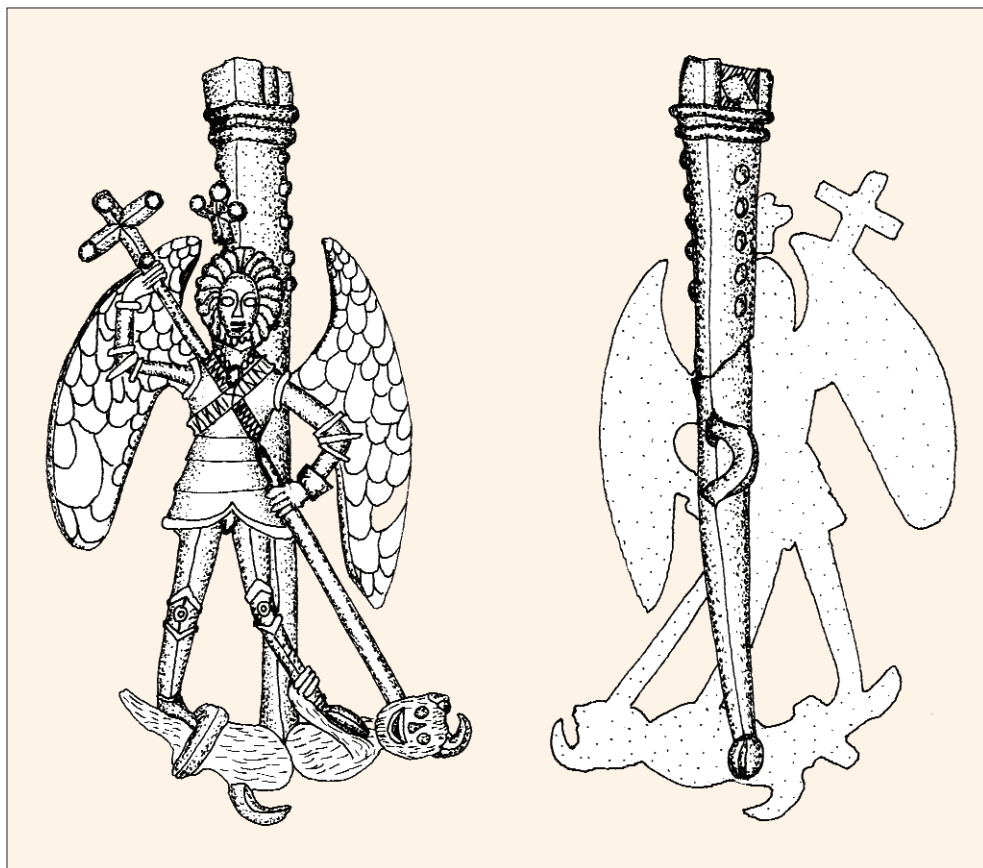
Soms werden de pelgrimsinsignes door de bedevaartgangers op de hoed gedragen in combinatie met veren, pluimen en/of bloemtakjes (bijvoorbeeld maretakken en lelietjes-van-dalen) waaraan eveneens een gelukbrengende betekenis werd toegeschreven, wat de amuletfunctie van het geheel nog eens versterkte²¹. Bij de opgraving op de Boterdiep-Ciboga locatie is een 15e-eeuws, lood-tinnen pelgrimsinsigne uit Mont-Saint-Michel gevonden, dat aartsengel Michael als geharnaste ridder verbeeldt, die een onder hem liggende duivel doodt met zijn lans (afb. 6). Aan de achterzijde van dit insigne is een verticaal gericht, taps toelopend kokertje bevestigd, waarin dergelijke bovengenoemde (kunst)bloemetjes, papieren of perkamenten pluimen, dan wel veren konden worden gestoken²².

19. Zie bijvoorbeeld: Van Loon-van de Moosdijk 2001.

20. Zie bijvoorbeeld: Wustenhoff 2001.

21. Voor een voorbeeld van een op de hoed gedragen jacobsschelp-insigne in combinatie met bloemtakken en hanenveren, afgebeeld op een Antwerps schilderij uit ca. 1530-1540, zie Koldewij 1995, omslag (kleurenafb.), 30 (afb. 24, links), 33 (afb. 29), 34.

22. Voor een in Nieuwlande gevonden, vergelijkbaar pelgrimsinsigne (met kokertje aan de achterzijde) uit Mont-Saint-Michel uit de late 15e eeuw of begin van de 16e eeuw, zie: Van Heeringen, Koldewij en Gaalman 1988, 95 (afb. 20.1).

Afb. 6. Voor- en achterzijde van een pelgrimsinsigne uit Mont-Saint-Michel, geharnaste aartsengel Michael doodt de onder hem liggende duivel met zijn kruisstavormige lans, aan de achterzijde een kokertje waarin bloemetjes, pluimen of veren konden worden gestoken. Bodemvondst Groningen, lood-tin-legering, hoogte: 10,1 cm, datering: 1400-1500. Collectie: gemeente Groningen, Dienst RO/EZ (opgraving Boterdiep-Ciboga, vondstnr. 1306). Tekening: Henk Nieuwenhuizen, collectie: Dienst RO/EZ. Schaal 1:1.

Met name de lood-tinnen pelgrimsinsignes werden in de periode vanaf de 12e eeuw tot aan het midden van de 16e eeuw in heel Europa in massale hoeveelheden vervaardigd. Dit gebeurde met behulp van gietmallen die meestal van natuursteen waren, maar een enkele keer ook wel van brons²³. Lood-tinnen pelgrimsinsignes onderscheiden zich van andere bedevaartsouvenirs van dit materiaal, zoals medaillons, omlijstingen en ampullen, doordat zij een platte vorm hebben en slechts aan één zijde zijn gedecoreerd. Naast de goedkope insignes van een lood-tin-legering kwamen ook wel duurdere, zilveren, verguld zilveren, bronzen of koperen exemplaren voor, maar in veel mindere mate.

In belangrijke bedevaartplaatsen werden vooral tijdens hoogtijdagen, waarbij processies en openbare toningen van de relikven plaatsvonden, grote hoeveelheden pelgrimsinsignes verkocht. In 1520 werden bijvoorbeeld in de bedevaartplaats Regensburg 109.198 lood-tinnen en 9.763 zilveren insignes verkocht²⁴ en in 1466 in de Zwitserse bedevaartplaats Einsiedeln in iets meer dan twee weken

23. Koldewey 2006, 142-151 (hoofdstuk 9: Gietmallen en productiemethoden).

24. *Ibidem*, 18.

tijd zelfs 140.000 pelgrimsinsignes²⁵. Het toeval wil dat een uit Einsiedeln afkomstig pelgrimsinsigne in 1470 door een rondreizende klokkengieter in Groningen is meegegoten op een voor het vrouwenklooster Olde Convent (gesitueerd ter plaatse van het latere Roode Weeshuis) bestemde torenklok, die in 1843 weer is omgesmolten²⁶.

Groningen als bedevaartcentrum

Dat er pelgrims op bedevaart naar Groningen kwamen, staat vast. In een archiefstuk uit 1360 wordt in relatie tot de armrelik van Sint-Jan-de-Doper in de Martinikerk genoemd dat mensen omwille van devotie, gebed én bedevaart (*causa devotionis, orationis et peregrinationis*) deze relik bezochten²⁷. Daarnaast stellen in de stichtingsakte van het Groninger Sint-Geertruids- of Pepergasthuis uit 1405 de stichters Berneer Solleder en zijn zoon Albert een *hues ende ene hofstede* beschikbaar om er *ellendighe pelegrams* (arme pelgrims) *in to herberghen*²⁸.

Heden ten dage kent de provincie Groningen geen enkele actieve bedevaartplaats met bijbehorende cultus meer. Ooit waren hier echter zeker dertien cultuslocaties aanwezig waarvan drie in de huidige gemeente Groningen²⁹. Dit betrof de bedevaartculten rond de armrelik (vergelijk afb. 2) van Sint-Jan en het houten mirakelbeeld van Onze-Lieve-Vrouwe-ter-Nood, beide in de Martinikerk te Groningen, en daarnaast de bedevaartcultus met betrekking tot het mirakel van de drie heilige hosties op de Heilige stede bij Helpman. Van al deze drie Groninger bedevaartlocaties zijn geen pelgrimsinsignes bekend, wat niet wil zeggen dat ze er nooit geweest zijn.

De armrelik van Sint-Jan-de-Doper in de Martinikerk³⁰ wordt reeds in de jaren twintig van de 13e eeuw genoemd in een reisverslag van de Duitse geestelijke Caesarius van Heisterbach. Dit cultusobject is tot het einde van de 16e eeuw in de Martinikerk vereerd waarna het als gevolg van de Reformatie verloren is gegaan. In hetzelfde reisverslag vermeldt Caesarius dat hij in de Martinikerk ook een gouden reliekkruis heeft gezien dat een splinter van het Heilig Kruis zou bevatten. Volgens een andere archivalische bron beschikten ook de Groninger dominicanen aan het einde van de 15e eeuw over een reliekhouder met fragment van het Heilig Kruis als inhoud³¹. Beide reliekkruisen zijn verloren gegaan.

Twijfelachtig is bedevaart in relatie tot de cultus rond het houten mirakelbeeld van Onze-Lieve-Vrouwe-ter-Nood in de Martinikerk, die in 1500 is ontstaan³². Eigentijdse bronnen over een eventuele bedevaartcultus ontbreken. Wel wordt in latere archiefstukken gerept over een in 1638 uit Groningen gevluchte monnik die aan de franciscanen van Maria-ter-Engelen in het Belgisch-Limburgse Bilzen een houten mirakelbeeld van Maria had geschonken. Volgens de monnik was dit beeld eerder opgesteld geweest in een kapel van de Groninger Martinikerk en had het daar een grote toeloop van mensen gekend vanwege de vele verrichte wonderen. Het beeld in kwestie is in het begin van de 19e eeuw in het bezit gekomen van de Sint-Mauritiuskerk te Bilzen.

25. *Ibidem*.

26. Graas 2005, 10-14.

27. Bakker en Van Schaik 1998, 12.

28. Blok 1896-1899, nr. 1216 (www.cartago.nl/oorkonde/ogd1216).

29. Bakker en Van Schaik 1998.

30. De navolgende gegevens zijn ontleend aan: Bakker en Van Schaik 1998, 11 en 12.

31. Bakker en Van Schaik 1998, 17.

Aan het ontstaan van de cultuslocatie Heilige stede te Helpman is de legende van drie wonderbaarlijke hosties verbonden³³. Volgens de overlevering werden omstreeks 1482/1483 bij een inbraak in een kerk nabij Aduard twee miskelken en een hostievaas gestolen. Deze zijn vervolgens door de dief in een sloot gegooid in de buurt van Helpman, terwijl de drie bijbehorende heilige hosties in een linnen doek daar vlakbij in de grond werden begraven. Na de uiteindelijke bekentenis van de dief werden de hosties weer opgegraven en bleken zij wonderwel ongeschonden te zijn waarna zij in een plechtige processie naar de Martinikerk te Groningen werden gebracht. Sindsdien werd de plek in Helpman waar de ongeschonden hosties waren teruggevonden door veel pelgrims bezocht. De naam Hilghestede van de villa aan de Verlengde Hereweg 174 verwijst naar deze cultusplek.

Groningers op pelgrimage

Bewoners van de stad Groningen zochten niet alleen heil en zegen door te gaan bidden bij de plaatselijke religieuze cultusobjecten, maar trokken er ook op uit naar elders gelegen bedevaartplaatsen. Zo is bijvoorbeeld dankzij bewaard gebleven mirakelboeken bekend dat Groninger pelgrims in de late middeleeuwen heiligdommen van Onze-Lieve-Vrouwe in 's-Hertogenbosch en Amersfoort hebben bezocht.

Illustratief in dit opzicht is de op 1 augustus 1383 te 's-Hertogenbosch schriftelijk vastgelegde getuigenis van de uit *Grueningghen uut Vryeslant* (Groningen in Friesland) afkomstige Herborch, vrouw van Jan Conincs, met betrekking tot een haar ten deel gevallen wonderbaarlijke genezing³⁴. De vrouw had al anderhalf jaar last van ernstige klachten aan haar linkerbeen dat *“wel alsoe groet [dik] was als een boterstande [karnton] ende dat been hadde lopende gate”*. Omdat hulp van artsen niet mocht baten, *“seyde men haer vanden groten miraculen, die Onse Zuete Vrouwe Tshertoghenbosch dede ende rieden haer, dat si haer bedevart daer gheloven [beloven] soude: si soude zeker vertroest [getroost] werden”*. Naar aanleiding van deze mondelinge reclame had Herborch vervolgens om genezing gebeden tot Maria en als

Afb. 7, Pelgrimsinsigne uit 's-Hertogenbosch, Onze-Lieve-Vrouwe met leliescepter en het kind Jezus, aan weerszijden geflankeerd door kerkpatroon Johannes de Evangelist (links) en de zogenaamde 'bosboom' (rechts); boven Maria is een aantal votiefgiften afgebeeld, waaronder die in de vorm van een been (geheel rechts). Bodemvondst Nieuwlande, lood-tin-legering, hoogte: 6,5 cm, datering: 1400-1450. Collectie: Fam. van Beuningen, Langbroek (inv.nr. 1990). Foto: Stichting Middeleeuwse Religieuze en Profane Insignes, Langbroek.

32. De navolgende gegevens zijn ontleend aan: Bakker en Van Schaik 1998, 14 en 15.

33. *Ibidem*, 15.

34. Kruip 2010, 5; zie ook: Hens, Van Bavel, Van Dijck en Frantzen 1978, 361 (nr. 187).

tegenprestatie een bedevaart beloofd naar het mirakelbeeld van Onze-Lieve-Vrouwe te 's-Hertogenbosch. Al een dag later bleek het been op wonderbaarlijke genezen. Omdat Herborch in de periode daarna nogal treuzelde met het aflossen van haar belofte verscheen tijdens haar slaap Maria aan haar, die haar maande alsnog op bedevaart naar 's-Hertogenbosch te gaan en daar bij het mirakelbeeld van Onze-Lieve-Vrouwe een zilveren votiefgift in de vorm van een been (afb. 7) te offeren: “*Brenght mi ten Bosch een luchterbeen [linkerbeen] van silver ghemaeckt; dat wil ic van u hebben*”. Herborch gehoorzaamde aan de opdracht en ondernam in gezelschap van de schoolmeester en een aantal burenen een pelgrimstocht naar 's-Hertogenbosch. Daar offerde zij in de Sint-Janskathedraal aan Maria een *ex-voto* in de vorm van een zilveren been, ghehanghen met eenre zilveren ketelen [ketting] aen een zilveren beelt. Behalve Herborch en haar gezelschap maakten in de jaren 1383 en 1384 nog acht andere stad-Groningers een pelgrimstocht naar het mirakelbeeld te 's-Hertogenbosch om aldaar Onze-Lieve-Vrouwe te bedanken voor een – na gebed en belofte tot bedevaart – op haar voorspraak gerealiseerd wonder. Volgens de vastgelegde protocollen in het Bossche mirakelboek betrof dit in zes gevallen een genezing, één keer een bevrijding uit gevangenschap en één keer het ontlopen van een dreigende verbanning uit de stad Groningen³⁵.

Volgens getuigenissen in een ander bewaard gebleven mirakelboek gingen tussen 1445 en 1471 in totaal tien inwoners van de stad Groningen op bedevaart naar het mirakelbeeld van Onze-Lieve-Vrouwe te Amersfoort om dank te betuigen voor hen ten deel gevallen wonderen³⁶. In zeven gevallen betrof dit een genezing, twee keer een redding van verdrinking en één keer een bevrijding uit gevangenschap. De twee mirakelen waarbij er sprake was van redding van verdrinking sloten goed aan bij de specifieke kwaliteiten van de heilige maagd Maria van Amerfoort. Het betreffende mirakelbeeld had immers een bijzondere verbinding met water aangezien het volgens de overlevering in 1444 door Margriet Gijsen was opgevisht uit een plaatselijke stadsgracht, nadat zij hiertoe middels een visioen tot driemaal toe was aangespoord. Kort daarvoor was het beeld door Geertgen Arents uit Nijkerk in deze stadsgracht (nabij de Kamperpooort) gegooit. Zij was op weg geweest naar het Agnietenklooster te Amerfoort om daar haar intrede als non te doen, maar schaamde zich tegenover de andere zusters voor het eenvoudige Mariabeeld dat ze had meegebracht, waarna zij besloten had zich hiervan te ontdoen. De afbeelding op het Amersfoortse pelgrimsinsigne toont een vrouw die een beeld van Maria met het kind Jezus uit het water haalt met naast haar een emmer³⁷. Een fragment van een dergelijk lood-tinnen draagteken is in de stad Groningen gevonden (in stortgrond, afkomstig van de bouwput voor de Prinsenstraat-parkeergarage)³⁸.

De Boer vermeldt een in het tweede kwart van de 13e eeuw door een vrouw uit de stad Groningen ondernomen bedevaart naar het graf van abt Siardus van het klooster Mariëngaarde te Hallum (Friesland)³⁹. De vrouw leed aan een ernstige vorm van dysenterie. Toen geen arts haar kon genezen, beloofde zij op bedevaart naar Hallum te gaan om daar een offerande aan de heilige Siardus te

35. Hens, Van Bavel, Van Dijk en Frantzen 1978, 329 en 330 (nr. 153), 349 en 350 (nr. 177), 386 en 387 (nr. 209), 387 (nr. 210), 387 en 388 (nr. 211), 388 en 389 (nr. 212), 546 (nr. 326), 547 en 548 (nr. 327).

36. Lukkenaer 1946, 9 (nr. 61), 17 (nr. 123), 38 (nr. 258), 39 (nrs. 266, 268 en 270), 40 (nr. 272), 44 (nr. 302), 46 (nr. 313), 70 (nr. 449); zie ook: De Boer 1998, 215-219.

37. Voor een afbeelding hiervan, zie: Van Beuningen, Koldewij en Kicken 2001, 330 (afb. 1378 en 1379).

38. Zie tabel 1, nr. 8 en Van Schaik 2001, 174 (ongenummerde afb.).

39. De Boer 1998, 207.

schenken, waarna zij op wonderbaarlijke wijze prompt was genezen. Bakker en Van Schaik vermelden daarnaast nog een hele reeks andere door Groningers uitgevoerde bedevaarttochten⁴⁰. Zo maakte de in Groningen geboren Wicbold Veridema in 1403 in zijn hoedanigheid als bisschop van de eilandengroep Faeröer via Groningen een bedevaart naar Keulen. In het jubeljaar 1450 gingen de Groningers Albert Jarges en Onno van Ewsum via Rome op pelgrimage naar Jeruzalem. De Groninger geschiedschrijver Sicke Benninge schrijft dat hij in het jubeljaar 1500 op bedevaart naar Rome is geweest. Zeer waarschijnlijk heeft ook zijn tijdgenoot Wilhelmus Frederici, secretaris van het stadsbestuur en pastoor van de Martinikerk, tijdens zijn studie in Rome aldaar de heilige plaatsen bezocht. Een van zijn opvolgers als stadssecretaris, Herman Eelderwold, is er (waarschijnlijk in 1512) ook op pelgrimage geweest. In 1518 brachten de Groninger stadsschutten een pelgrimsbezoek aan de Bonifatius-bron te Dokkum. In het archief van de Martinikerk bevindt zich een aflaatbrief van paus Leo X uit 1520 voor de parochianen van genoemde kerk die de bedevaartplaatsen Rome en Santiago de Compostela bezoeken. Een enkele keer wordt in de archieven concreet gesproken over een ondernomen pelgrimage naar Santiago de Compostela, zoals in het geval van een man die vóór zijn vertrek naar die bedevaartplaats nog een schenking doet aan het Groninger Fraterhuis.

Jacobsschelp-insignes

In de stad Groningen zijn meerdere jacobsschelp-insignes gevonden, die echter niet zonder meer aan de bedevaartplaats Santiago de Compostela kunnen worden toegeschreven. Ook in andere pelgrimsoorden, zoals Mont-Saint-Michel

Afb. 8. Een serie bodemvondsten, afkomstig van de locatie van het voormalig refugium van het Aduarder klooster aan de Munnekeholm te Groningen. Centraal afgebeeld is een kamschelp (*Pecten maximus* L.), die waarschijnlijk als pelgrimsinsigne heeft dienst gedaan. Tekening van rijksbouwmeester C.H. Peters, te dateren tussen 1907 en 1920. Collectie: RHC Groninger Archiven, Groningen (inv.nr. 1536-5511).

Foto: RHC Groninger Archiven, Groningen.

40. De onderstaande gegevens zijn ontleend aan: Bakker en Van Schaik 1998, 6-8; zie ook: Van Schaik 2001, 175-176.

(Normandië), werden dergelijke kamschelpvormige insignes wel verkocht. Daarom worden zij meer als algemeen symbool van de christelijke bedevaartgang gezien, net als de miniatuur-pelgrimsstaf-insignes (*bordoncillos*). Laatstgenoemde insignes komen zowel voor in de vorm van twee gekruiste pelgrimsstafjes (zie afb. 5b en afb. 20), alsook in de vorm van een enkelvoudig stafje⁴¹.

Omstreeks 1900 is bij het bouwrijp maken van een terrein aan de Munnekeholm ten behoeve van de in 1909 voltooide bouw van het toen nieuwe hoofdpostkantoor een echte kamschelp gevonden op de plek waar voorheen het refugium van het Aduarder klooster was gelegen (afb. 8)⁴². Twee kleine lood-tinnen jacobsschelp-insignes zijn gevonden in de beerput van de voormalige Latijnse school aan de Singelstraat⁴³, respectievelijk in stortgrond, afkomstig van de bouwput ten behoeve van een parkeergarage aan het Damsterdiep⁴⁴. Een bronzen jacobsschelp-insigne is aangetroffen bij de voormalige ijsbaan in het Stadspark in stortgrond, afkomstig van een niet nader achterhaalde locatie elders in de stad Groningen⁴⁵. Weer een ander kamschelp-draagteken uit Groningen, maar dan van zilver, bevindt zich in particulier bezit⁴⁶. De exacte vondstlocatie hiervan hebben wij niet kunnen traceren.

Zeker uit Santiago de Compostela afkomstig is een in Groningen (hoek Spilsluizen en Eerste Drift) gevonden beeldje, gemaakt van de zwarte delfstof git, dat Sint-Jacobus-de-Meerdere als pelgrim verbeeldt, inclusief een kamschelp-insigne op zijn hoed (zie afb. 11 bij het Jaarverslag archeologie, elders in deze *Hervonden Stad*)⁴⁷. Dit beeldje, een zogenaamde *azabache*, dateert uit de 15e eeuw en is waarschijnlijk gemaakt in de Spaanse stad Léon. Volgens een reisbeschrijving uit 1502 werd in deze plaats veel geld verdiend met het maken van paternosters en Sint-Jacobsbeeldjes van git ten behoeve van de verkoop ervan aan pelgrims in Santiago de Compostela⁴⁸.

Lood-tinnen pelgrimsinsignes uit de stad Groningen

Tabel 1 (zie de bijlage bij dit artikel) geeft een overzicht van – voor zover ons bekend – in de stad Groningen gevonden lood-tinnen pelgrimsinsignes (peildatum 1 juli 2010)⁴⁹. Als met zekerheid geïdentificeerde bedevaartplaatsen van herkomst kunnen in alfabetische volgorde worden genoemd: Aken, Amersfoort, Blomberg, Canterbury, Gottsbüren, Keulen, Kranenburg, Maastricht, Mont-Saint-Michel, Mont-Sainte-Odile, Neuss, Rouen, Saint-Claude, Saint-Gilles en Wesel. Daarnaast is de herkomst van een aantal andere insignes onzeker (Saint-Hubert-en-Ardenne) of onbekend.

41. Voor twee in Nieuwlande gevonden miniatuur pelgrimsstafjes van been uit de tweede helft van de 15e eeuw, zie: Van Beuningen en Koldewij 1993, 167 (afb. 231 en 232); Koldewij 2006, 65 (afb. 3.43).

42. Met dank aan Egge Knol, conservator archeologie, geschiedenis en oude kunst(nijverheid) van het Groninger Museum, die ons op het bestaan van deze tekening opmerkzaam maakte.

43. Zie tabel 1, nr. 39.

44. Zie tabel 1, nr. 38.

45. Dit bronzen insigne bevindt zich in een particuliere collectie te Vries.

46. Voor een afbeelding van dit zilveren insigne, zie: Van Beuningen, Koldewij en Kicken 2001, 267 (afb. 1135); internetsite: www.kunera.nl, digitale database (objectnr. 06255).

47. Dit beeldje is reeds eerder gepubliceerd, onder meer in: Van Beuningen, Koldewij en Kicken 2001, 268 (afb. 1144); Knol, Hermans en Dribergen 2001, 92 (cat.nr. X.6); Kortekaas 2009, 104 (ongenummerde afb.); zie ook internetsite: www.kunera.nl, digitale database, nr. 06262.

48. Koldewij 2006, 106.

49. Lood-tinnen religieuze ampullen, alsook dubbelzijdig gedecoreerde medaillons en omlijstingen zijn door ons buiten beschouwing gelaten.

Alle teruggevonden insignes hebben waarschijnlijk ooit toebehoord aan Groningers die ze van een pelgrimage mee terug naar huis hebben genomen. Helemaal zeker is dit echter niet. Omdat Groningen in de late middeleeuwen zelf ook een bedevaartplaats was, kunnen de hier aangetroffen insignes in theorie ook hebben toebehoord aan pelgrims op doortocht, die de draagtekens hier hebben verloren, verhandeld of weggegeven. Het merendeel van de in Groningen gevonden insignes is aangetroffen op locaties die kunnen worden bestempeld als openbare ruimte waar veel volk op de been was, zoals marktplaatsen en aan waterwegen gelegen straten. Niet uitgesloten kan worden dat er tijdens jaarmarkten soms ook door rondtrekkende kooplieden handel werd gedreven in pelgrimsinsignes, met name vanwege de heilige kracht die zij zouden bezitten⁵⁰.

Afb. 9. Pelgrimsinsigne uit Maastricht, tronende Sint-Servatius met een boek in de rechterhand als attribuut, aan weerszijden geflankeerd door twee bisschoppen (waarschijnlijk Monulfus en Gondulfus), onderaan een geveugelde draak, opschrift: 'SANCTUS SERVACIUS EP[ISCOP]US'. Bodenvondst Groningen, lood-tin-legering, hoogte: 9 cm, datering: 1400-1500. Collectie: gemeente Groningen, Dienst RO/EZ (opgraving Boterdiep-Ciboga, vondstnr. 1277). Foto: Jaap Buist, collectie: Dienst RO/EZ.

Een bijzonder Maastrichts insigne van de opgraving Boterdiep-Ciboga

Dit pelgrimsinsigne (afb. 9) is bijzonder omdat van deze variant tot nog toe geen enkel ander exemplaar bekend is. Op het draagteken is centraal een tronende Sint-Servatius afgebeeld met in zijn rechterhand een (ongetwijfeld religieus) boek als symbool van zijn geestelijk leraarschap. Zijn bebaarde hoofd met lang krullend haar is getooid met een bisschopsmijter en zijn heiligheid wordt geaccentueerd door een nimbus. Servatius wordt aan weerszijden geflankeerd door twee personen van wie die aan zijn linkerzijde (voor de kijker rechts) op grond van zijn mijter als bisschop is te identificeren. Deze persoon draagt in de linker-

50. Van Herwaarden 1995, 53, 54.

hand de beroemde, zilveren sleutel die tot op de dag van vandaag deel uitmaakt van de schatkamercollectie van de Sint-Servaasbasiliek te Maastricht⁵¹. Van de op het insigne afgebeelde sleutel is alleen het kenmerkende ovale handvat bewaard gebleven; het baardgedeelte is verloren gegaan. De incompleet bewaard gebleven persoon aan de rechterzijde van Servatius betreft – naar wij aannemen – eveneens een bisschop. Als pendant van de bisschop met de sleutel in de hand zal deze bisschop ongetwijfeld een (niet meer aanwezige) kromstaf als attribuut in de hand hebben gehad. Sleutel en kromstaf waren immers de attributen bij uitstek van Sint-Servatius⁵². De beide bisschoppen die Servatius op het insigne flankeren, betreffen waarschijnlijk de Maastrichtse bisschop Monulfus en diens opvolger Gondulfus waarover verderop in dit artikel meer.

Afb. 10. Pelgrimsinsigne uit Maastricht, staande Sint-Servatius met een sleutel en kromstaf als attributen in zijn handen en een (verslagen) draak aan zijn voeten. Bodenvondst Zwolle, lood-tin-legering, hoogte: 5,5 cm, datering: 1400-1500. Collectie: gemeente Zwolle, Archeologische Dienst (opgraving Eiland, vondstnr. 1994/5-2-50). Foto: Jeroen Dost, collectie: Archeologische Dienst Zwolle.

Afb. 11. Sint-Servatius als bisschop met een sleutel en kromstaf als attributen in zijn handen en een (verslagen) gevleugelde draak aan zijn voeten, banderol met tekst: 'SERVACIVS SERVAVIT FIDEM'. Anonieme miniatuur uit het Cijnsboek van het Sint-Servaaskapittel, Maastricht, circa 1525. Collectie: Archives de l'Evêché, Luik (inv.nr. Arch. Ep. Leodiense, Bl.1. fol 3v.). Foto: H.L. Mordang, collectie: Regionaal Historisch Centrum Limburg, Maastricht.

51. Voor een afbeelding van deze 29 cm lange Sint-Servatiusleutel, vervaardigd in Aken, zie: Koldeweij 1985, 61 (afb. 18), 80 (afb. 41); Van Os 2000, 82 (afb. 80). Gezien de vroeg-9e-eeuwse datering van de sleutel kan deze dus onmogelijk in het bezit van Sint-Servatius zijn geweest. Volgens Koldeweij betreft de bewuste sleutel een oorspronkelijk voor Karel de Grote bestemde scepter als machtsteken; zie: Koldeweij 1985, 86-93.

52. Voor uitgebreide achtergrondinformatie over de sleutel en de kromstaf van Sint-Servatius, zie: Koldeweij 1985, 61-131, respectievelijk 132-144.

Onder Servatius en de beide bisschoppen die hem vergezellen, bevindt zich een tekstband, die zich laat lezen als: ‘*SANCTUS SERVACIUS EPUS*’; boven de letter P in het woord ‘*EPUS*’ zal zich ongetwijfeld – maar nu niet meer goed leesbaar – een afkortingsstreepje hebben bevonden, waardoor het als *episcopus* moet worden opgelost. Het gehele opschrift in de vertaling luidt dan: ‘Heilige Servatius, bisschop’⁵³. Onder de tekstband is een naar links gewende, gevleugelde draak met een lange staart afgebeeld, die zijn kop opheft in de richting van de bisschop aan de rechterzijde van Servatius. De positie van deze draak (helemaal onderaan) geeft aan dat het dier, als symbool voor het kwade, ‘met de voeten getreden’ en overwonnen is. Op een in Zwolle gevonden pelgrimsinsigne, dat stilistisch verwantschap toont met ‘ons’ insigne, zien we de verslagen draak eveneens afgebeeld aan de voeten van bisschop Servatius, die in zijn handen een sleutel en een kromstaf als attributen draagt (afb. 10)⁵⁴. Dezelfde voorstelling is onder meer ook te zien op een miniatuur uit circa 1525 (afb. 11).

Maastricht als bedevaartcentrum

Bij de bedevaart naar de Maastrichtse Sint-Servaasbasiliek stond (en staat nog steeds) de verering van bisschop Servatius centraal. Volgens de overlevering is hij overleden in het jaar 384. De oudste berichten van pelgrimage naar zijn graf dateren uit de 6e eeuw⁵⁵. Van een archiefbron uit de 10e eeuw weten we dat er toen al een reliekhouders met de schedel van genoemde heilige werd vereerd⁵⁶. In de

Afb. 12. Toning van de reliekbuste van Sint-Servatius en andere relieken vanaf de dwerggalerij van de absis van de Sint-Servaasbasiliek te Maastricht. Anonieme houtdruk uit het *Blokboek van Sint-Servaas* uit circa 1460. Collectie: Koninklijke Bibliotheek Albert I, Prentenkabinet, Brussel (inv.nr. hs.18.972). Foto: Koninklijke Bibliotheek Albert I, Prentenkabinet, Brussel.

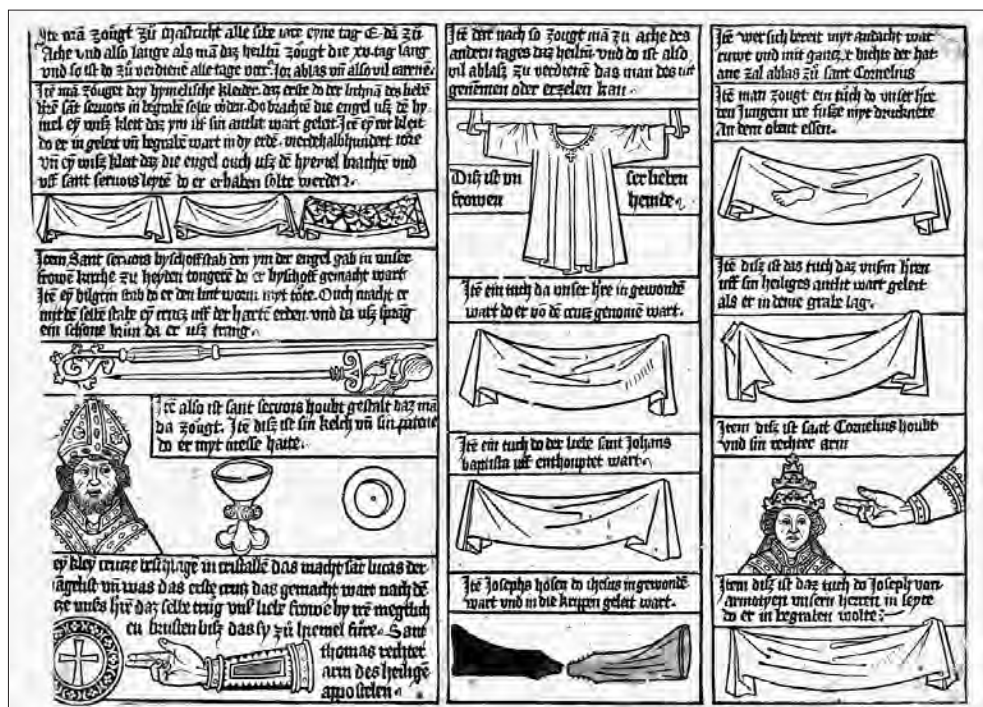
53. Voor de ontcijfering en vertaling van dit opschrift zijn wij dank verschuldigd aan Redmer Alma.

54. Met dank aan de Hemmy Clevis, gemeente-archeoloog van Zwolle, voor het gratis beschikbaar stellen van afb. 10 bij dit artikel.

55. Margry en Caspers 1997-2004, deel III (2000), 464.

56. Van Os 2000, 84.

late middeleeuwen nam de pelgrimage naar Maastricht een steeds hogere vlucht en trok bedevaartgangers vanuit geheel Europa. Koldewey en Pesch vermelden dat met redelijke zekerheid gesteld kan worden dat er in Maastricht vanaf 1391 sprake is van een openbare zevenjaarlijkse toning van de diverse relieken uit de schatkamer van de Sint-Servaasbasiliek vanaf de dwerggalerij van de absis van genoemde kerk (afb. 12)⁵⁷. Hieronder bevonden zich ondermeer een reliekarm van Sint Thomas (zie afb. 2) en een reliekbuste van Servatius. Deze toningen in Maastricht werden uit overwegingen van economische aard qua jaar en periode afgestemd op soortgelijke zevenjaarlijkse toningen van religieuze relikwieën in Aken, die daar tenminste sinds 1349 plaatsvonden⁵⁸, alsook in Cornelimünster (afb. 13). Van de Maastrichtse heilighdomsvaart van 1496 is bekend dat deze naar schatting zo'n 100.000 pelgrims op de been bracht⁵⁹.

Afb. 13. Toningsformulier met de belangrijkste relieken met betrekking tot de zevenjaarlijkse heilighdomsvaart naar Maastricht (links), Aken (midden) en Cornelimünster (rechts). Anonieme houtdruk uit 1468 of 1475. Collectie: Staatliche Graphische Sammlung, Kupferstichkabinett, München (inv.nr. 118308). Foto: Staatliche Graphische Sammlung, Kupferstichkabinett, München.

Van de cultuslocatie Maastricht zijn tientallen varianten laat-middeleeuwse pelgrimsinsignes bekend. In de stad Groningen zijn inmiddels zeven Servatius-pelgrimsinsignes gevonden⁶⁰. De oudste exemplaren zijn van een plaquette-vormig type (afb. 14) en dateren uit de periode 1250-1350. Ze tonen een op primitieve wijze uitgevoerde afbeelding van een staande Sint-Servatius met in de ene hand een sleutel en in de andere hand een kromstaf. Naar aanleiding van de in 1403

57. Koldewey en Pesch 1984, 98.

58. Van Os 2000, 84.

59. Margry en Caspers 1997-2004, deel III (2000), 467.

60. Zie tabel 1, nrs. 16-22.

Afb. 14. Pelgrimsinsigne uit Maastricht, staande Sint-Servatius als bisschop met een sleutel en een kromstaf als attributen in zijn handen. Bodenvondst Groningen, lood-tin-legering, hoogte: 3,7 cm, datering: 1250-1350. Collectie: gemeente Groningen, Dienst RO/EZ (opgraving Reitemakersrijge 20-22, vondstnr. 256),). Foto: Jaap Buist, collectie: Dienst RO/EZ.

Afb. 15. Pelgrimsinsigne uit Maastricht, fragment, reliëkbuste van Sint-Servatius. Bodenvondst Groningen, lood-tin-legering, hoogte: 4 cm, datering: 1403-1500. Collectie: gemeente Groningen, Dienst RO/EZ (opgraving Boterdiep-Ciboga, vondstnr. 1193). Foto: Jaap Buist, collectie: Dienst RO/EZ.

vervaardigde reliëkbuste van Servatius, dienend als nieuwe reliëkhouder van zijn schedel, verschijnen kort hierna pelgrimsinsignes met een afbeelding van dit heilige voorwerp, waarvan ook een (enigszins geschonden) exemplaar in Groningen is gevonden tijdens de opgraving op de locatie Boterdiep-Ciboga (afb. 15)⁶¹.

Legendes over Sint-Servatius⁶²

Volgens de overlevering was Servatius de tiende bisschop van Tongeren. Omdat hij de bisschopszetel van Tongeren naar Maastricht verplaatste, werd hij daarmee de eerste bisschop van Maastricht. Hier overleed hij drie jaar later in het jaar 384. Over Servatius wordt vermeld dat hij uit Armenië afkomstig is en in de verte (in de vierde graad) nog familie zou zijn van Jezus, stammend uit de familie van Maria's moeder Anna. Vanwege deze verwantschap met Jezus konden pelgrims naar het graf van Servatius in Maastricht daar volledige kwijtschelding van begane zonden (absolutie) verkrijgen. Servatius heeft tijdens zijn jonge jaren in Jeruzalem dienst gedaan als wachter van het Heilig Graf van Christus. In het jaar 325 is hij in een visioen door God geroepen om naar de bisschopsstad Tongeren (nabij Maastricht) te reizen, daarbij begeleid door een engel. In Tongeren was enkele jaren daarvoor bisschop Valentinus overleden, die bij zijn dood had bepaald dat zijn op het altaar van de kerk gelegde kromstaf door niemand mocht worden opgenomen zonder een begeleidend hemels teken. In Tongeren aan-

61. Voor een in 's-Hertogenbosch gevonden, vergelijkbaar en meer compleet exemplaar, zie: internetsite www.kunera.nl, digitale database nr. 06377; Van Beuningen, Koldeweij en Kicken 2001, 294 (afb. 1263).

62. De navolgende informatie over Sint-Servatius is ontleend aan: Margry en Caspers 1997-2004, deel III (2000), 459, 467; Koldeweij 1985, 23-54; Koldeweij 2006, 78-85.

gekomen kreeg Servatius Valentinus' kromstaf overhandigd door de hem begeleidende engel, waarmee hij aldus tot nieuwe bisschop werd gekozen.

In een latere fase vormden de uit het Oosten oprukkende Hunnen een bedreiging voor Tongeren. Servatius ondernam in reactie hierop een pelgrimage naar Rome om bij het graf van Petrus bescherming af te smeken voor zijn bisschopsstad. Bij die gelegenheid is Petrus aan hem verschenen en heeft hem bevolen de bisschopszetel over te plaatsen naar Maastricht omdat het zondige Tongeren onmogelijk gespaard kon blijven. Ook ontving Servatius volgens de legende bij die gelegenheid *den sluetel, die Sente Pieter dapostel gaf Sente Servase, hem macht ghevende [de hemelpoort] te slutene ende te ontslutene*⁶³.

Op de terugreis van Rome naar Tongeren verrichtte Servatius diverse wonderen. Zijn meest indrukwekkende actie was echter wel het doden van een angst-aanjagende draak, die hij met zijn pelgrimsstaf doorboorde. Deze *pelgrimsstaf des heyligen Vaders St. Servaes, daer met hy eenen draeck heeft gedoet*⁶⁴ wordt nog altijd bewaard in de schatkamer van de Sint-Servaasbasiliek te Maastricht; de vorm ervan is T-vormig met een ivoren kruk bovenaan en een ijzeren punt onderaan⁶⁵. Symbolisch gezien staat de verslagen draak hier voor het kwaad in het algemeen en het arianisme ten tijde van Servatius in het bijzonder. Het arianisme was een ketterse stroming binnen het toenmalige christendom, die stelde dat Christus en de Heilige Geest niet gelijk maar ondergeschikt zijn aan God de Vader. Deze stroming werd door Servatius fel bestreden.

Legendes over Monulfus en Gondulfus⁶⁶

Na zijn dood in het jaar 384 werd Servatius begraven langs de openbare weg ter plaatse van een laat-Romeins grafveld. Op zijn graf verrees aanvankelijk een eenvoudige houten gedachteniskapel die na verloop van tijd echter steeds weer opnieuw in verval raakte. Omstreeks 560 volgde Monulfus, vermoedelijk afkomstig uit Dinant, als 21e Maastrichtse bisschop zijn voorganger Domitianus op. Kort hierna begon hij op de plek van het graf van Servatius met de bouw van een grote stenen kerk waarin hij op 9 juli 557 de stoffelijke overblijfselen van Servatius liet herplaatsen, gevat in een speciaal daarvoor gemaakte reliekschrijn. Deze kerk was de oudste voorganger van de huidige Sint-Servaasbasiliek. Na de dood van Monulfus in 599 bouwde diens opvolger Gondulfus, afkomstig uit Lotharingen, deze stenen kerk verder uit.

Monulfus en Gondulfus worden in de legendes en archieven vaak in één adem genoemd. De reliekbuste van Servatius uit 1403 bevatte niet alleen de schedel van genoemde heilige, maar ook botmateriaal van Monulfus en Gondulfus⁶⁷, wat op hun nauwe relatie tot Servatius wijst. Na de dood van Monulfus en Gondulfus deden beide bisschoppen nog één keer van zich spreken. Volgens een legende wenste Karel de Grote in het jaar 805 ter gelegenheid van de inwijding van de domkerk te Aken de aanwezigheid van 365 bisschoppen (voor elke dag van het jaar één). Maar toen de bisschoppen eenmaal gearriveerd waren, bleken

63. Koldeweij 1985, 265.

64. Koldeweij en Pesch 1984, 90.

65. *Ibidem*, 65 (afb. 13); Koldeweij 1985, 145 (afb. 104, 146 (afb. 105)); deze waarschijnlijk in Trier gemaakte staf dateert uit het midden of derde kwart van de 9e eeuw en kan dus onmogelijk in het bezit van Sint-Servatius zijn geweest.

66. De navolgende gegevens zijn ontleend aan: Claes, Claes en Vincke 2004, 147-148; Van der Linden 1999, 258, 637-638.

67. Van Os 2000, 78.

Afb. 16. De opstanding van de Maastrichtse bisschoppen Monulfus en Gondulfus uit hun graven om tijdig aanwezig te kunnen zijn bij de inwijding van de Dom te Aken in het jaar 805. Reliëf vervaardigd door Dries Engelen, gegoten in beton, hoogte 75 cm, datering: 1958, locatie: Klappergasse, Aken. Deze gedenksteen betreft een geschenk van de gemeente Maastricht aan de gemeente Aken.

Foto: Frans Lahaye, collectie Dries Engelen, Maastricht.

er twee te weinig, wat alle aanwezigen in grote verlegenheid bracht. Dat was voor Monulfus en Gondulfus het teken om op te staan uit hun graven en zich met spoed naar de inwijdingsplechtigheid te begeven. Deze gebeurtenis is vereeuwigd in een reliëf in de Akense Klappergasse, vlakbij de Dom, waarop is te zien hoe twee geraamtes met tabberd, staf en mijter onderweg zijn (afb. 16)⁶⁸. Aan het rammelende geluid van de geraamtes ontleent de Klappergasse haar naam.

Een bijzonder Niedermünster-insigne van de opgraving Boterdiep-Ciboga

Op dit incomplete, maar zeldzame pelgrimsinsigne (afb. 17) is een naar links lopend lastdier met lange nek afgebeeld in een gotische omlijsting. Het dier torst onder meer aan zijn linkerflank een groot kruisbeeld met zich mee. Daarnaast lijkt de viervoeter nog twee 'pakketten' met zich mee te dragen, aan beide zijden van zijn rug één. De voorstelling kan in verband worden gebracht met het ont-

68. Met dank aan Dries Engelen, beeldend kunstenaar te Maastricht, voor het gratis beschikbaar stellen van afb. 16 bij dit artikel.

Afb. 17. Pelgrimsinsigne uit Mont-Sainte-Odile (locatie voormalig klooster Niedermünster), kameel met ondermeer een groot kruisbeeld als draaglast. Bodemvondst Groningen, lood-tin-legering, hoogte: 6,2 cm, datering: 1400-1540. Collectie: gemeente Groningen, Dienst RO/EZ (opgraving Boterdiep-Ciboga, vondstnr. 1144). Foto: Jaap Buist, collectie Dienst RO/EZ.

Afb. 18. Kameel met het Heilig Kruis van Niedermünster en kostbare religieuze boeken als draaglast, ontwerptekening voor een glas-in-loodraam, bestemd voor het raadhuis van Obernai, onbekende kunstenaar uit Straatsburg, datering: 1512. Collectie: Kunstsammlungen der Veste Coburg, Coburg. Foto: overgenomen uit De Kroon 2005, dia 17.

staanswonder van de cultuslocatie van het Heilig Kruis van Niedermünster⁶⁹, een voormalig klooster, gelegen aan de voet van de Mont-Sainte-Odile (Franse Elzas). Binnen deze context en volgens de bijbehorende legende kan het lastdier als een ‘kameel’ worden geïnterpreteerd, hoewel het dier in de hierop betrekking hebbende beeldende kunst stevast als een dromedaris (met één bult) is afgebeeld (afb. 18). De kameel op het insigne heeft oorspronkelijk nog een bel om de nek gedragen, die niet meer aanwezig is; het touw of de riem waaraan de bel om de hals van het dier was bevestigd, is nog wel waarneembaar. De naast de crucifix nog verder meegevoerde ‘pakketten’ blijken volgens de legende kostbare religieuze boeken te betreffen. Het op het insigne afgebeelde kruisbeeld, dat meerdere religieuze relieken bevatte, zou volgens een legende op 9 juli 803 op wonderbaarlijke wijze door een kameel bij het door Sint-Odilia gestichte vrouwenklooster Niedermünster zijn afgeleverd. De naar aanleiding hiervan ontstane Heilig-Kruisdevotie in Niedermünster trok vele pelgrims, welke vereering tot 1540 voortduurde toen het klooster door brand werd verwoest. De ruïnes van het kloostercomplex zijn nog altijd aanwezig.

69. Met dank aan Willy Piron van onderzoeksproject Kunera van de Radboud Universiteit Nijmegen voor de identificatie van dit insigne met de cultuslocatie Niedermünster. De aan de Heilig-Kruis-cultus van bedevaartsoord Niedermünster gerelateerde informatie in ons artikel is deels ontleend aan schriftelijke mededelingen van dhr. Piron en verder met name aan: Stein 1991, 29-61; De Kroon 2005; Koldewij en De Kroon 2007, 22.

Er zijn diverse laat-middeleeuwse pelgrimsinsignes bekend, die aan bedevaartsoord Niedermünster kunnen worden toegeschreven. Dit betreft echter in alle gevallen op bronzen objecten meegegoten exemplaren, te weten één op een doopvont in Denemarken en zes op luidklokken in Duitsland⁷⁰; dit in tegenstelling tot het in Groningen gevonden losse insigne, wat het tot een zeldzaam exemplaar maakt. Het op een in 1471 vervaardigde klok voor de kerk van Odensachsen (Duitsland) meegegoten Niedermünster-insigne toont een naar rechts lopende kameel met een groot kruisbeeld als draaglast in een gotische omlijsting met onderaan een tekstband met de deels leesbare tekst: ‘...CRVTZ ZV NID[ER]MV[N]STER’⁷¹.

De legende van het Heilig Kruis van Niedermünster⁷²

Volgens de legende van het Heilig Kruis van Niedermünster begint het verhaal bij Karel de Grote die in het jaar 799 van Fortunatus, patriarch van Jeruzalem, een zilveren kistje met heilige relikwieën ten geschenke had gekregen. Onder deze relieken bevonden zich onder meer een stukje bebloede voorhuid van Jezus (bewaard gebleven na diens besnijdenis), een fragment van het Heilig Kruis waaraan hij was gestorven en een stukje van een door Maria gedragen gewaad. In een latere fase heeft Karel de Grote dit reliekenkistje aan zijn vazal graaf Hugo van Bourgondië geschonken. Deze Hugo was valselijk beschuldigd van het smeden van een complot tegen Karel de Grote waarvoor hij de doodstraf had gekregen. Door ingrijpen van God zelf lukte het de beul noch Karel de Grote zelf om het vonnis (onthoofding) te voltrekken, waardoor werd ingezien dat de godvruchtige Hugo onschuldig was. Als spijtbetuiging bood Karel de Grote vervolgens aan Hugo aan om iets uit Karels bezittingen te kiezen als genoegdoening en deze koos het reliekenkistje. Hugo en zijn vrouw Aba of Ava bewaarden dit kostbare kleinood in eerste instantie in de privé-kerk van hun kasteel te Tours. 's Nachts waren vaak zingende engelen te horen in de buurt van deze kostbare schat. Hugo beseftte dat hij de relieken niet voor zichzelf mocht behouden en bad tot God om een teken wat er het beste mee kon gebeuren. God liet hierop aan Hugo weten dat hij allereerst een groot houten kruisbeeld moest laten maken als reliekhouder, bedekt met zilver en kostbare edelstenen. Nadat deze opdracht was voltooid, kon de vervolgoordracht van God worden uitgevoerd, namelijk het vastbinden van dit reliekenkruis op de rug van een kameel. Als contragewicht werd een aantal van kostbare omslagen voorzien, religieuze boeken uit het bezit van gravin Aba aan de draaglast toegevoegd, waaronder een *Evangelarium*, een epistelboek, een *Sacramentarium* en een Bijbel. De kameel mocht vervolgens in opdracht van God zonder berijder of directe begeleider zijn eigen bestemming kiezen. De plaats waar het dier zich uiteindelijk te ruste zou leggen, zou tevens de door God bestemde locatie zijn waar het reliekenkruis een passend onderkomen zou vinden. Volgens de legende liep de kameel vervolgens aan één stuk door van Tours via Parijs naar de Mont-Sainte-Odile, gevolgd door vijf ridders van graaf Hugo om de zaak in de gaten te houden. Door de klanken van de bel om de nek van de kameel trok de stoet veel bekijks van nieuwsgierige toeschouwers. Op 9

70. Het betreft meegegoten insignes op een 1437 gedateerd doopvont uit Varde (Denemarken) en op gedateerde Duitse kerkklokken uit Odensachsen (1471), Wolfershausen (1499), Zierke (1510), Laubach (1470), Ortshausen (1490) en Nackel (ca. 1350); zie: internetsite www.kunera.nl, digitale database (objectnr. 03908, 07687, 07688, 07951, 11356, 11357 en 14361); De Kroon 2005.

71. Zie: internetsite www.kunera.nl, digitale database (objectnr. 07687).

juli 803 vond de kameel uiteindelijk zijn eindbestemming in het klooster Niedermünster aan de voet van de Mont-Sainte-Odile, waar het met zijn poot op de toegangsdeur zou hebben geklopt om binnengelaten te worden. Eenmaal binnen legde het dier zich te ruste op de binnenplaats van het klooster waarna het reliekenkruis plechtig in processie naar het hoofdaltaar van de abdijkerk werd gebracht en daar werd opgesteld ter verdere verering. Nadat de begeleidende vijf ridders waren teruggereisd naar Tours en graaf Hugo hadden geïnformeerd over de eindbestemming van het reliekenkruis, maakten Hugo en zijn vrouw een bedevaart naar Niedermünster en doneerden zij rijkelijk aan het klooster.

Het Heilig Kruis van Niedermünster na 1540

In 1540 brandde de abdij van Niedermünster af en kwam er een abrupt einde aan de pelgrimages naar het reliekenkruis. Het Heilig Kruis kon daarbij gelukkig worden gered en kwam in 1580 in het bezit van de jezuïeten te Molsheim, die het in eerste instantie een plek gaven in de kapel van het oude ziekenhuis en later in de aartsbisshoppelijke kapel van hun nieuwe kerk. In de publicatie van Lyra uit 1671 wordt het kruis uitgebreid beschreven en tevens afgebeeld, vergezeld gaand van een schaalaaanduiding⁷³. Hieruit, alsook uit de beschrijving van Lyra zelf, kan worden afgeleid dat het kruis afmetingen had van $2,77 \times 1,78$ m. Het was gemaakt was van twee eikenhouten balken en bekleed met platen verguld bladsilver. In de publicatie van Silbermann uit 1781 wordt het reliekenkruis van Niedermünster nogmaals afgebeeld, zowel van de voor- als achterzijde⁷⁴. Aan de voorzijde was het kruis aan de uiteinden voorzien van de symbolen van de vier evangelisten Mattheüs, Marcus, Lucas en Johannes. De achterzijde van het kruisbeeld was verluchtigd met scènes uit het leven van Christus. Het Heilig Kruis van Niedermünster is tenslotte tijdens de Franse Revolutie verloren gegaan.

De kloosters Niedermünster en Hohenburg op de Mont-Sainte-Odile

Op de Mont-Sainte-Odile waren ooit twee door Sint-Odilia⁷⁵ gestichte kloosters gesitueerd, namelijk Hohenburg op de top van de berg (gesticht rond 690) en Niedermünster onderaan de berg (gesticht omstreeks 707). Het laatstgenoemde klooster was vooral bestemd voor zieke en zwakke pelgrims die de tocht omhoog naar klooster Hohenburg niet konden volbrengen.

Van het religieus cultuscentrum Hohenburg is een in de stad Groningen gevonden lood-tinnen pelgrimsinsigne bekend met onderaan een tekstband waarop de naam van de betreffende heilige is geschreven: '*S. ODTILIA*' (afb. 19). Het is gevonden in stortgrond van de uitgegraven bouwput voor de toekomstige parkeergarage aan het Damsterdiep⁷⁶. Op dit insigne is Sint-Odilia in een gotische

72. Zie: Stein 1991, 29-61; De Kroon 2005.

73. Lyra 1671.

74. Silbermann 1781.

75. Voor informatie over Sint-Odilia zie: Margry en Caspers 1997-2004, deel III (2000), 74; Claes, Claes en Vincke 2002, 45; Van der Linden 1999, 663; internetsite: www.heiligen-3s.nl (rubriek Odilia van Hohenburg).

76. Volgens informatie van de finder zou bij diens navraag bij de aannemer zijn gebleken dat de Damsterdiep-stortgrond waarin het Odilia-insigne zich bevond, afkomstig was van aanplantgrond in relatie tot een 30 jaar eerder geplante rij bomen aan het Damsterdiep, die in 2008 het veld moest ruimen in verband met de aanleg van de parkeergarage-bouwput; deze aanplantgrond zou volgens informatie van de aannemer destijds zijn aangevoerd van elders in de stad Groningen uitgevoerde graafwerkzaamheden (waar precies is niet bekend).

Afb. 19. Pelgrimsinsigne uit Mont-Sainte-Odile (locatie klooster Hohenburg), Sint-Odilia als abdis met een boek en een kelk met hostie als attributen in haar handen, opschrift: 'S. ODTILIA'. Bodemvondst Groningen, loodtin-legering, hoogte: 7,1 cm, datering: 1475-1525. Collectie: particuliere verzameling, Gasselternijveen (stortgrondvondst, afkomstig van bouwput parkeergarage Damsterdiep).
Foto: Jaap Buist, collectie: Dienst RO/EZ.

omlijsting afgebeeld als abdis met in haar linkerhand een boek en in haar rechterhand een miskelk met daarboven een geconsecreerde hostie. Laatstgenoemde attributen verwijzen naar een legende die verhaalt hoe de kloosterzusters ontsteld reageerden toen zij in Hohenburg de (omstreeks het jaar 720) overleden Sint-Odilia aantroffen zonder dat men in de gelegenheid was geweest haar door een priester te laten bedienen van de laatste sacramenten. Om de zusters gerust te stellen, keerde Odilia daarom op wonderbaarlijke wijze nog enige tijd terug naar het rijk der levenden, waarna men alsnog kon regelen dat zij deze communie ontving alvorens zij, dit keer definitief, overleed⁷⁷.

Van het Sint-Odilia-pelgrimsinsigne zijn slechts twee bodemvondsten uit Nederland bekend. Naast het draagteken uit Groningen is nog een (minder compleet bewaard gebleven) exemplaar uit Nieuwlande bekend⁷⁸. Daarnaast bevindt zich in Nederland op een uit 1438 stammende luidklok in de nederlands hervormde kerk van Swichum (nabij Leeuwarden) ook nog een meegegoten exemplaar van een Sint-Odilia-insigne⁷⁹.

77. Deze legende is onder meer afgebeeld op een schilderij uit circa 1490 van een onbekende Duitse meester, dat zich in de collectie van de Wallfahrtskirche Sankt-Otilie te Möschfeld (Zuid-Duitsland) bevindt. Voor een afbeelding hiervan zie: Hösch 2006, 21 (afb. boven), alsook: internetsite www.heiligen-3s.nl bij de rubriek 'Odilia van Hohenburg' (afb. 7).

78. Dit pelgrimsinsigne is onder meer afgebeeld in: internetsite www.kunera.nl, digitale database (objectnr. 00296); Van Beuningen en Koldewij 1993, 182 (afb. 296).

79. Dit pelgrimsinsigne is onder meer afgebeeld in: Van Loon-van de Moosdijk 2002, 113 (afb. 1).

Samenvatting

In de afgelopen vier decennia zijn in de stad Groningen bij oudheidkundig bodemonderzoek enkele tientallen lood-tinnen pelgrimsinsignes uit de late middeleeuwen gevonden (zie tabel 1). De op deze draagtekens voorkomende religieuze voorstellingen bieden ons een intrigerende cultuurhistorische blik op het fenomeen van de toenmalige heiligenverering en bedevaart. Men geloofde dat op de pelgrimsinsignes een deel van de kracht van de heilige werd overgedragen, waardoor zij voor de dragers ervan als object van devotie dienden en konden fungeren als amuletten. Verder hielden zij voor de bedevaartgangers de herinnering aan de bezochte cultuslocatie vast (souvenirfunctie). Voor zover bevestigd op de hoed, mantel of reistas van de pelgrim (afb. 20) dienden de insignes onderweg ook als herkenningsteken voor anderen dat men met een devote bedevaartganger van doen had. De herkomst van de in de stad Groningen teruggevonden pelgrimsinsignes weerspiegelt de mobiliteit van de toenmalige bedevaartgangers.

Afb. 20. Twee bedevaartgangers in standaard-pelgrimsuitrusting met draagtekens op de hoed en mantel. Houtdruk van Jost Amman. Uit: Amman en Sachs 1568.

Literatuur

- Amman, J. en H. Sachs, *Das Ständebuch*. Frankfurt am Main, 1568.
- Bakker, F.J. en R.W.M. van Schaik, 'Bedevaarten en heiligenvereringen in Groningen' in: *Groninger Kerken* 15-1 (1998), 5-18.
- Beuningen, H.J.E. van en A.M. Koldewey, *Heilig en profaan. 1000 Laatmiddeleeuwse insignes uit de collectie van H.J.E. van Beuningen*. Rotterdam Papers 8. Cothen, 1993.
- Beuningen, H.J.E. van en A.M. Koldewey, *Heilig en profaan 2. 1200 Laatmiddeleeuwse insignes uit openbare en particuliere collecties*. Rotterdam Papers 12. Cothen, 2001.
- Blok, P.J. e.a. (red.), *Oorkondenboek van Groningen en Drenthe*. Groningen, 1896-1899.
- Boer, D.E.H. de, 'Mirakels mooi. Groningers en wonderen in de dertiende tot vijftiende eeuw' in: D.E.H. de Boer, R.I.A. Nip en R.W.M. van Schaik (red.), *Het Noorden in het midden. Opstellen over de geschiedenis van de Noord-Nederlandse gewesten in Middeleeuwen en Nieuwe Tijd*. Groninger Historische Reeks 17. Assen, 1998, 200-224.
- Bouvy, D., 'Beeldhouwwerk uit de voorm. St.-Walburg te Groningen' in: A.E. van Giffen, H. Praamstra en D. Bouvy, *De Groninger St.-Walburg en haar ondergrond*. Amsterdam/Londen, 1973, 122-126.
- Claes, J., A. Claes en K. Vincke, *Sanctus. Meer dan 500 heiligen herkennen*. Leuven, 2002.
- Claes, J., A. Claes en K. Vincke, *Sancti. Nog meer heiligen herkennen*. Leuven, 2004.
- Gaalman, A.A.G., 'Pelgrimstochten en bedevaartsouvenirs' in: Van Heeringen, Koldewey en Gaalman 1988, 8-17.
- Graas, T., 'Een Zwitsers bedevaartinsigne op een Groningse klok. Misverstanden rondom een bel en een klok uit het Olde Convent' in: *Groninger Kerken* 22-1 (2005), 4-14.

- Heeringen, R.M. van, A.M. Koldewij en A.A.G. Gaalman, *Heiligen uit de modder. In Zeeland gevonden pelgrims-tokens*. Clavis Kunsthistorische Monografieën IV. Utrecht/Zutphen, 1988.
- Hens, H., H. van Bavel, G.C.M. van Dijk en J.H.M. Frantzen, *Mirakelen van Onze Lieve Vrouwe te 's-Hertogenbosch 1381-1603. Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland* 42. Tilburg, 1978.
- Herwaarden, J. van, *Opgelegde bedevaarten. Een studie over de praktijk van het opleggen van bedevaarten (met name in de stedelijke rechtspraak) in de Nederlanden gedurende de late middeleeuwen (ca 1300 - ca 1550)*. Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen. Assen/Amsterdam, 1978.
- Herwaarden, J. van, 'Bedevaarten in en vanuit de Nederlanden. Enkele aspecten van het verschijnsel bedevaarten in de late middeleeuwen' in: A.M. Koldewij en A. Willemsen (red.), *Heilig en profaan. Laatmiddeleeuwse insignes in cultuurhistorisch perspectief*. Amsterdam, 1995, 53-63.
- Herwaarden, J. van, 'Uitsluiting van het kwade. Strafbdevaarten in de late Middeleeuwen' in: *Geschiedenis Magazine* 45-5 (2010), 25-28.
- Hösch, K., *Kath. Wallfahrtskirche St. Ottilie in Mönschenfeld*. Passau, 2006.
- Kicken, D., 'Een bijzonder insigne, gevonden in Groningen' in: *Detector Magazine* 99 (2008), 31-32.
- Knol, E., J.M.M. Hermans en M. Driebergen (red.), *Hel en hemel. De Middeleeuwen in het Noorden*. Tentoonstellings-catalogus Groninger Museum. Groningen, 2001.
- Koldewij, A.M., *Der gude Sente Servas. De Servatiuslegende en de Servatiana: een onderzoek naar de beeldvorming rond een heilige in de middeleeuwen*. Maaslandse Monografieën (Groot Formaat) 5. Assen/Maastricht, 1985.
- Koldewij, A.M., *Van de hoed en de rand ... Betekenis en functie van middeleeuwse kunst*. Clavis Kleine Kunsthistorische Monografieën 14. Utrecht, 1995.
- Koldewij, J. *Geloof & geluk. Sieraden en devotie in middeleeuws Vlaanderen*. Arnhem, 2006.
- Koldewij, J. en M. de Kroon, 'Vereeuwigd in tin en lood. Ontstaanswonderen op pelgrimstekens' in: Ch. Caspers, P. Nissen en P. Raedts (red.), *Heiligen en hun wonderen. Uit de marge van ons erfgoed, van de late middeleeuwen tot heden*. Budel, 2007, 13-35.
- Koldewij, A.M. en P.N.G. Pesch, *Het Blokboek van Sint Servaas*. Clavis Kunsthistorische Monografieën I. Utrecht/Zutphen, 1984.
- Kortekaas, G., 'Pelgrimsinsignes in Groningen' in: M. Lindeboom, G. Kortekaas en B. Mastenbroek (red.), *Het gebroken zwaard. Nieuwe legendes uit het Noorden*. Groningen, 2009, 104-107.
- Kroon, M. de, *Kamelen in de Elzas. De iconografie van pelgrimstekens uit Niedermünster*. Ongepubliceerde tekst van een lezing met dia's, gehouden op 1 juli 2005 tijdens het symposium *Met palster ende scerpe* te Nijmegen, georganiseerd door de Radboud Universiteit Nijmegen, Faculteit der Letteren, afdeling Kunstgeschiedenis.
- Kruij, M., 'Het Bossche Mirakelboek in kaart gebracht' in: *In Brabant* 1-3 (2010), 4-20.
- Linden, S. van der, *De heiligen*. Amsterdam/Antwerpen 1999.
- Loon-van de Moosdijk, E. van, 'Pelgrimsinsignes op 'Nederlandse' klokken' in: Van Beuningen, Koldewij en Kicken 2001, 112-127.
- Lukkenaar, P., *Mirakelboek Onser Liever Vrouwen t'Amersfoort*. Amersfoort, 1946.
- Lyra, P., *Historia de Antiqua Sancta Miraculosa Cruce, quae in Templo Societas Jesu, Molshemii pro veneratione devote asservatur Collecta*. Molsheim, 1671.
- Margry, P. en Ch. Caspers, *Bedevaartplaatsen in Nederland* (vier delen). Amsterdam/Hilversum, 1997-2004.
- Os, H. van, *De weg naar de hemel. Reliekverering in de Middeleeuwen*. Baarn, 2000.
- Schaik, R.W.M. van, 'Hel en hemel. Aspecten van middeleeuws geloofsleven in de Friese landen' in: Knol, Hermans en Driebergen 2001, 166-177.
- Schaik, R.W.M. van, 'Consolidatie en bloei in de periode van de dertiende en begin van de veertiende eeuw' in: M.G.J. Duijvendak, H. Feenstra, M. Hillinga en C.G. Santing (red.), *Geschiedenis van Groningen I. Prehistorie-Middeleeuwen*. Zwolle, 2008, 169-229.
- Silbermann, J.A., *Beschreibung von Hohenburg oder dem St. Odilienberg samt unliegenden Gegend*. Straatsburg, 1781.
- Stein, W.J., *The ninth century and the holy grail*. Londen, 1991.
- Tigelaar, J., *Soe avontuerden wij de pelgrimage. De pelgrimage van Jan van Berchem (1495-1496)*. Internetdocument d.d. aug. 2002: www.christenhistorici.nl/mgr/externDoc/1242028347/TigelaarAvontuerdenPelgrimage.doc.
- Veenman, F. en B. Tuin, 'Verslag archeologie in 2009' in: *Hervonden Stad* 15 (2010), 6-32.
- Wustenhoff, J.E., 'Bodem- en dekselmedaillons in laat-middeleeuwse tinnen voorwerpen' in: Van Beuningen, Koldewij en Kicken 2001, 137-144.

Bijlage

Tabel 1. Overzicht van de in de stad Groningen gevonden lood-tinnen pelgrimsinsignes (peildatum 1 juli 2010). Lood-tinnen ampullen, alsook dubbelzijdig gedecoreerde medaillons en omljstingen vallen buiten dit overzicht. Bij de rubriek 'Primaire bronverwijzing' verwijst 'Kunera' naar de digitale database op internetsite: www.kunera.nl, 'H&P' naar de publicatie *Heilig en Profaan* (Van Beuningen en Koldewij 1993) en 'H&P 2' naar de publicatie *Heilig en Profaan 2* (Van Beuningen, Koldewij en Kicken 2001).

Volgnr.	Bedevaartplaats	Voorstelling	Vindplaats/ vondstnr.	Datering	Collectie	Primaire bronverwijzing
1.	Aken (Duitsland)	Toning van de <i>tunica</i> van Maria door twee geestelijken; daaronder een tronende Maria met kind Jezus	Boterdiep-Ciboga / nr. 1242	1400-1500	Gemeente Groningen, Dienst RO/EZ	Kortekaas 2009, 107; vergelijk: Kunera, nr. 00420; H&P 2, 317 (afb. 1350)
2.	Aken (Duitsland)	Tronende Maria met in haar rechterhand een liliescepter; aan haar linkerzijde een staand kind Jezus met in zijn linkerhand een scepter	Grote Markt Oostzijde / nr. V787	1300-1350	Gemeente Groningen, Dienst RO/EZ	Veenman en Tuin 2010, 24; vergelijk: Kunera, nrs. 06427, 06428, 06429 en 06431; H&P2, 311 (afb. 1320 t/m 1322 en 1324)
3.	Aken (Duitsland)	Toning van de <i>tunica</i> van Maria door twee geestelijken; fragment	Grote Markt Plein / nr. 120	1400-1500	Gemeente Groningen, Dienst RO/EZ	Vergelijk: Kunera, nrs. 00418, 00420, 00422, 00423, 00428 en 04349; H&P 2, 314 (afb. 1340) t/m 325 (afb. 1367)
4.	Aken (Duitsland)	Tronende Maria met kind Jezus, in de rechterhand een liliescepter; rechthoekige omlijsting waarop torentje met puntdak; fragment	't Klooster-Roode Weeshuis / nr. 379	1475-1525	Gemeente Groningen, Dienst RO/EZ	Kunera, nr. 08045
5.	Aken (Duitsland)	Maria met kind Jezus, geflankeerd door Sint-Catharina en Karel de Grote?	Waastraat / nr. 245	1350-1400	Gemeente Groningen, Dienst RO/EZ	Kunera, nr. 06503; H&P 2, 329 (afb. 1376)
6.	Aken? (Duitsland)	Tronende Maria met kind Jezus, in de rechterhand een bloemtakcepter	Stortgrond afkomstig van bouwput Universiteitsbibliotheek, Academieplein	1300-1400	J. Henstra, Buitenpost	Vergelijk: H&P, 230 (afb. 483)
7.	Aken? (Duitsland)	Tronende Maria met kind Jezus, in de rechterhand een liliescepter	Waastraat / nr. 234	1300-1400	Gemeente Groningen, Dienst RO/EZ	Kunera, nr. 05709; H&P, 214 (afb. 430)
8.	Amersfoort	Vrouw die een beeld van Maria met kind Jezus uit het water haalt; naast haar staat een emmer; fragment	Stortgrond afkomstig van bouwput Prinsenstraat	1475-1525	Particuliere collectie, Zuidwolde	Kunera, nr. 08047; vergelijk: H&P 2, 330 (afb. 1378 en 1379)
9.	Blomberg (Duitsland)	Voetgedeelte van een hostiemonstrans of <i>ciborium</i> ; opschrift: 'CORP XPI BLOM BERG'; fragment	Stortgrond afkomstig van bouwput parkeergarage Damsterdiep	1460-1525	Particuliere collectie, Vries	Kunera, nr. 06665; H&P 2, 367 (afb. 1542)
10.	Canterbury (Engeland)	Paar handschoenen van aartsbisschop Thomas Becket, gedecoreerd met punt-rozetten	Gedempte Kattendiep 25-31 / nr. 2	1300-1500	Gemeente Groningen, Dienst RO/EZ	Van Schaik 2008, 213 (afb. onderste rij, tweede van rechts); vergelijk: Kunera, nrs. 04568, 11280, 14731 en 5150
11.	Gottsbüren (Duitsland)	Calvarie-voorstelling; fragment	Boterdiep-Ciboga / nr. 0	1375-1400	Gemeente Groningen, Dienst RO/EZ	Vergelijk: Kunera, nr. 00083; H&P, 135 (afb. 83)
12.	Gottsbüren (Duitsland)	Calvarie-voorstelling binnen een zespasvormig raamwerk	Grote Markt Plein / nr. 4	1375-1400	Gemeente Groningen, Dienst RO/EZ	Vergelijk: Kunera, nr. 00083; H&P, 135 (afb. 83)

Volgnr.	Bedevaartplaats	Voorstelling	Vindplaats/ vondstnr.	Datering	Collectie	Primaire bronverwijzing
13.	Keulen (Duitsland)	Drie koningen (links), staat met een geschenk in hun handen in verering voor een tronende Maria met kind Jezus (rechts)	Stortgrond afkomstig van graafwerkzaamheden Grote Markt	1250-1350	Particuliere collectie, Zuidwolde	Vergelijk: Kunera nrs. 00168 en 06217; H&P 2, 155 (afb. 168); H&P 2, 257 (afb. 1093)
14.	Keulen (Duitsland)	Staaende Sint-Ursula met kruisstaf; rechts van haar een schip met daarin zes maagden en een vlag met een kruis erop	Reitemakersrijge 20-22 / nr. 276	1350-1400	Gemeente Groningen, Dienst RO/EZ	Kunera, nr. 06409; H&P 2, 305 (afb. 1300)
15.	Kranenburg (Duitsland)	Mirakel van de heilige hostie die, verborgen in een boom, veranderde in een crucifix; in drie episodes verbeeld; binnen een gotische omlijsting	Stortgrond afkomstig van bouwput voormalig Harmoniegebouw aan de Oude Kijk in 't Jatsstraat	1450-1500	Groninger Museum, Groningen (inv.nr. 1986 X1)	Knol, Hermans en Driebergen 2001, 92 (afb. linksboven); vergelijk: Kunera, nrs. 00126, 00127, 04355, 04687, 07761, 08046, 08103, 12157 en 14239; H&P 2, 144 (afb. 126 en 127)
16.	Maastricht	Tronende Sint-Servatius als bisschop, in de rechterhand een boek, geflankeerd door twee bisschoppen (waarschijnlijk Monulfus en Gondulfus); de bisschop rechts heeft een sleutel in de hand; de bisschop links een (verdwenen) kromstaf; onderaan een naar links gewende, gevleugelde draak; opschrift: 'SANCTUS. SERVACIUS. EPUS'	Boterdiep-Ciboga / nr. 1277	1400-1500	Gemeente Groningen, Dienst RO/EZ	Zie dit artikel (afb. 9); Kunera, nr. 15177
17.	Maastricht	Staaende Sint-Servatius als bisschop, in de rechterhand een sleutel, in de linker een (verdwenen) sleutel; hoofd en onderlijf ontbreken; fragment	Grote Markt Plein / nr. 6	1250-1350	Gemeente Groningen, Dienst RO/EZ	Vergelijk: Kunera, nrs. 00333, 05948, 06354 en 06357; H&P 2, 192 (afb. 333); H&P 2, 289 (afb. 1239), 290 (afb. 1243)
18.	Maastricht	Staaende Sint-Servatius als bisschop, in de linkerhand een sleutel, in de rechter een kromstaf	Reitemakersrijge 20-22 / nr. 256	1250-1350	Gemeente Groningen, Dienst RO/EZ	Zie dit artikel (afb. 14); Kunera, nr. 06350; H&P 2, 289 (afb. 1235)
19.	Maastricht	Staaende Sint-Servatius met links van hem nog een persoon; fragment	Reitemakersrijge 20-22 / nr. 245	1300-1400	Gemeente Groningen, Dienst RO/EZ	Van Schaik 2008, 212 (ongenummerde afb., bovenste rij, uiterst rechts)
20.	Maastricht	Staaende Sint-Servatius als bisschop met in de linkerhand een kromstaf, in de rechter een sleutel	Vismarkt / nr. 29	1250-1350	Gemeente Groningen, Dienst RO/EZ	Kunera, nr. 06358; H&P 2, 290 (afb. 1244)

Volgnr.	Bedevaartplaats	Voorstelling	Vindplaats/ vondstnr.	Datering	Collectie	Primaire bronverwijzing
21.	Maastricht	Staannde Sint-Servatius als bisschop, in de linkerhand een kromstaf, in de rechter een (verdwenen) sleutel	Waagstraat / nr. 247	1250-1350	Gemeente Groningen, Dienst RO/EZ	Van Schaik 2008, 212 (afb. bovenste rij, tweede van rechts); daar abusievelijk aangeduid als Sint-Claude; vergelijk: Kunera, nrs. 0438, 04571 en 06144; H&P 2, 289 (afb. 1238)
22.	Maastricht	Buste van Sint-Servatius met baard; het bovenste deel van het hoofd en de mijler ontbreken	Boterdiep-Ciboga / nr. 1193	1403-1500	Gemeente Groningen, Dienst RO/EZ	Zie dit artikel (afb. 15); vergelijk: Kunera, nr. 06377; H&P 2, 294 (afb. 1263)
23.	Mont-Saint-Michel (Frankrijk)	Geharnaste aartsengel Michael doodt een onder hem gelegen duivel; aan de achterzijde van het insigne een verticaal, taps toelopend kokertje	Boterdiep-Ciboga / nr. 1306	1400-1500	Gemeente Groningen, Dienst RO/EZ	Zie dit artikel (afb. 6); Kortekaas 2009, 106 (afb. onder); vergelijk: Van Heeringen, Koldeweij en Gaalman 1988, 95 (afb. 20.1)
24.	Mont Sainte-Odile / klooster Hohenburg (Frankrijk)	Staannde Sint-Odilia als abdis, in de linkerhand een boek, in de rechter een kerk met een hostie; binnen een gotische omlijsting: opschrift: 'ODTILIA'	Stortgrond afkomstig van bouwput parkeergarage Damsterdiep	1475-1525	Particuliere collectie, Gasselternijveen	Zie dit artikel (afb. 19); Kicken 2008, 31 (afb. 1); vergelijk: Kunera, nr. 00296; H&P, 182 (afb. 296); H&P 2, 34 (afb. 4), 113 (afb. 1)
25.	Mont Sainte-Odile / klooster Niedermünster (Frankrijk)	Naar links lopende kameel die een grote crucifix met zich meedraagt	Boterdiep-Ciboga / nr. 1144	1400-1540	Gemeente Groningen, Dienst RO/EZ	Zie dit artikel (afb. 17); Kunera, nr. 15176; Kicken 2008, 31 (afb. 1)
26.	Neuss am Rhein (Duitsland)	Staannde Sint-Quirinus, wijdbeens, geharnast, een lans in de rechterhand; de linkerhand steunend op een schild met de afbeelding van negen ronde kogels, verwijzend naar het oude wapen van Neuss; opschrift: 'S. QUIRINVS'	Boterdiep-Ciboga / nr. 1039	1450-1525	Gemeente Groningen, Dienst RO/EZ	Vergelijk: Kunera, nrs. 00320 en 00321; H&P, 189 (afb. 320); H&P 2, 285 (afb. 1222)
27.	Rouen / klooster Sainte-Catharine-du-Mont (Frankrijk)	Staannde Catharina van Alexandrië, getand rad achter haar linkerschouder, in rechterhand een naar beneden gericht zwaard	Boterdiep-Ciboga / nr. 1231	1375-1425	Gemeente Groningen, Dienst RO/EZ	Vergelijk: Kunera, nrs. 11523, 11525, 11661 en 11663; H&P, 128 (afb. 51); H&P 2, 250 (afb. 1063)
28.	Saint-Claude (Frankrijk)	Staannde Sint-Claudius van Besançon als bisschop, in de rechterhand een kromstaf	't Klooster-Roode Weeshuis / nr. 196	1300-1400	Gemeente Groningen, Dienst RO/EZ	Kunera, nr. 06198; H&P 2, 262 (afb. 1073)

Volgnr.	Bedevaartplaats	Voorstelling	Vindplaats/ vondstnr.	Datering	Collectie	Primaire bronverwijzing
29.	Saint-Gilles (Frankrijk)	Staannde Sint-Gilles (Aegidius van Nîmes) als abt, links een opspringende hinde, rechts een plant	Waaagstraat / nr. 452	1300-1400	Gemeente Groningen, Dienst RO/EZ	Kunera, nr. 06250; H&P 2, 265 (afb. 1129)
30.	Saint-Hubert-en-Ardenne? (België)	Lopende of rennende persoon (Sint-Hubertus?) in combinatie met een hertenkop?	De Hunze / nr. 1	1475-1525	Gemeente Groningen, Dienst RO/EZ	Van Schaik 2008, 213 (afb. onderste rij uiterst links); vergelijk: Kunera, nr. 00203; H&P, 162 (afb. 203)
31.	Wesel (Duitsland)	Tronende Sint-Antonius de Grote van Egypte als abt; rechts aan zijn voeten het stadwapen van Wesel; opschrift: 'S. ANTONIUS'	Boterdiep-Ciboga / nr. 1311	1425-1475	Gemeente Groningen, Dienst RO/EZ	Vergelijk: Kunera, nr. 06181; H&P 2, 248 (afb. 1052)
32.	Onbekend	Onbekende staande vrouwelijke heilige op geblokte ondergrond, in de linkerhand een boek	Boterdiep-Ciboga / nr. 7	1400-1500	Gemeente Groningen, Dienst RO/EZ	-
33.	Onbekend	Onbekende staande vrouwelijke heilige; fragment	Stortgrond afkomstig van graafwerkzaamheden Vismarkt	1350-1550	Particuliere collectie, Vries	-
34.	Onbekend	Onbekende staande heilige, in de rechterhand een ondefinieerbaar attribuut	Stortgrond afkomstig van bouwput Prinsenstraat	1450-1550	Particuliere collectie, Ubberna	-
35.	Onbekend	Onbekende staande vrouwelijke heilige, in de linkerhand een boek?	Gedempte Kattendiep 25-31 / nr. 2	1300-1400	Gemeente Groningen, Dienst RO/EZ	-
36.	Onbekend	Eenzijdig gedecoreerde omlijsting van rechthoekig insigne waarop torentje met puntdak; fragment	Gedempte Kattendiep 25-31 / nr. 4	1375-1500	Gemeente Groningen, Dienst RO/EZ	Vergelijk: omlijsting met puntdaktorentje bij nr. 4 van deze tabel
37.	Onbekend	Hoofd van een bisschop met baard en lang krullend haar	Schoolholm 8-10 / nr. 194	1300-1450	Gemeente Groningen, Dienst RO/EZ	Van Schaik 2008, 213 (afb. bovenste rij, tweede van links); vergelijk: Kunera, nrs. 00378 en 00379; H&P, 202 (afb. 278 en 379)
38.	Onbekend	Schelpvormig insigne zonder verdere voorstelling	Stortgrond afkomstig van bouwput parkeergarage Damsterdiep	1475-1525	Particuliere collectie, Vries	Vergelijk: Kortekaas 2009, 106 (afb. boven); Van Schaik 2008, 213 (afb. onderste rij, tweede van links); vergelijk: Kunera, nr. 14333
39.	Onbekend	Schelpvormig insigne zonder verdere voorstelling	Singelstraat / nr. 369	1500-1550	Gemeente Groningen, Dienst RO/EZ	Kortekaas 2009, 106 (afb. boven); Van Schaik 2008, 213 (afb., onderste rij, tweede van links); vergelijk: Kunera, nr. 14333